

ANNALES MUSEI NATIONALIS SLOVACI
ZBORNÍK SLOVENSKEHO NÁRODNÉHO MÚZEA

ARCHEOLÓGIA
SUPPLEMENTUM 8

**STĹP MARCA AURELIA
A STREDNÉ PODUNAJSKO
ŠTÚDIE**

**COLUMN OF MARCUS AURELIUS
AND THE MIDDLE DANUBE AREA
STUDIES**

ZBORNÍK SLOVENSKEHO NÁRODNÉHO MÚZEA – 2014
SUPPLEMENTUM 8

Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum
Bratislava 2014

Annales Musei Nationalis Slovaci
ZBORNÍK SLOVENSKÉHO NÁRODNÉHO MÚZEA

ARCHEOLÓGIA
SUPPLEMENTUM 8

ŠTÚDIE

Vedecký redaktor
PhDr. Juraj Bartík, PhD.

Zostavovateľ
PhDr. Vladimír Turčan

Posudzovatelia:
Prof. PhDr. Klára Kuzmová, CsC.
Prof. PhDr. Eduard Krekovič, CsC.

Návrh obálky: Peter Šimčík
Neprešlo jazykovou úpravou

Grafická úprava: Renesans, s. r. o.
Tlač: Ultra Print, s. r. o., Bratislava

Za obsah príspevkov a kvalitu obrazových príloh zodpovedajú autori
Vydalo: Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum, Bratislava 2014

Náklad: 400 výtlačkov

© Slovenské národné múzeum – Archeologické múzeum, Bratislava 2014

ISBN 978-80-8060-335-9

OBSAH – CONTENTS

Igor Bazovský: Odev Germánov na stĺpe Marca Aurélia.....	7
<i>The clothing of the Germans on the Column of Marcus Aurelius.....</i>	10
Ján Beljak: Pohronie v dobe Marca Aurelia	11
<i>The Granp region at the time of Marcus Aurelius.....</i>	23
Radoslav Čambal: Torques or shackles? Cotins or Germans? To Interpretation of ethnic origin of the Captives from the Column of Marcus Aurelius, displayed in the scenes LXVIII and LXIX.....	25
<i>Torques alebo putá? Kotíni alebo Germáni? K interpretácii etnického pôvodu zajatcov na scénach LXVIII a LXIX zo stĺpu Marca Aurelia.....</i>	30
Eduard Droberjar: Shackles on the column of Marcus Aurelius and finds from Mušov.....	35
<i>Pouta na sloupu Marka Aurelia a nálezy z Mušova.....</i>	40
Kristian Elschek: Nové žiarové hroby z 2. polovice 2. storočia zo Zohora na západnom Slovensku	41
<i>Neue Brandgräber aus der 2. Hälfte des 2. Jahrhunderts von Zohor (Westslowakei).....</i>	50
Erik Hrnčiarik – Jakub Baňovič: Vyobrazenia nádob na Trajánovom stĺpe a stĺpe Marka Aurélia.....	51
<i>Depictions of vessels on Trajan´s column and the column of Marcus Aurelius.....</i>	59
Erik Hrnčiarik – Ján Ulický: Vyobrazenia rímskej výstroje a výzbroje na Trajánovom stĺpe a stĺpe Marka Aurélia.....	61
<i>Depictions of Roman arms and armour on Trajan´s column and the column of Marcus Aurelius.....</i>	69
Peter Jančura – Mirka Daňová – Marian Jančura – Iveta Bohálová – Dušan Daniš – Juraj Modranský – Katarína Zrníková – Lívia Oláhová: Priestorový aspekt a prírodné podmienky invázie Rimanov do stredného Podunajska a Karpát v druhom storočí n. l.	71
<i>The spatial aspect and the natural conditions of the Roman invasion of the central Danube region and the Carpathians in the second Century AD.....</i>	87
Rudolf Nádaskay – Jaroslava Schmidtová – Peter Barta: Terra Sigillata z priekopy rímskeho tábora Gerulata II v Bratislave-Rusovciach	89
<i>Terra sigillata from ditch of roman camp Gerulata II in Bratislava-Rusovce.....</i>	100
Marek Olędzki: The Causes of the Outburst of Marcomannic Wars	101
<i>Przyczyny wojen markomańskich.....</i>	106
<i>Príčiny markomanských vojen.....</i>	106
Ján Rajtár: Stĺp Marca Aurelia a archeologické doklady o rímskych výpravách proti Kvádom.....	107
<i>Die Säule des Marcus Aurelius und die archäologische Nachweise der römischen Expeditionen gegen die Quaden.....</i>	134
Jaroslava Schmidtová – Peter Barta: Výskum priekopy rímskeho tábora Gerulata II v Rusovciach v roku 2009.....	141
<i>The excavation of ditch of roman camp Gerulata II in Rusovce 2009.....</i>	154
Ondrej Šedo: Rímske stavby zobrazené na stĺpe Marca Aurélia	155
<i>Roman buildings depicted on the column of Marcus Aurelius.....</i>	167
Vladimír Turčan: Germánske sídliskové objekty na stĺpe Marca Aurelia	169
<i>German settlement structures on the column of Marcus Aurelius.....</i>	177
Pavol Valachovič: Markomanské vojny v ikonografii a rímskej historiografickej tradícii	181
<i>The Marcomannic wars in Iconography and in the roman historiographical Tradition.....</i>	184

SKRATKY ČASOPISOV A PERIODÍK

Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
Alba Regia = Alba Regia. Annales musei Stephani Regis. Székesfehérvár
Anodos = Anodos. Studies of the ancient World. Trnava
Antiquitas = Antiquitas. Wrocław
Arch. Journal = The Archeological Journal. London
Arch. Korrb. = Archäologisches Korrespondenzblatt. Urgeschichte, Römerzeit, Frühmittelalter. Mainz am Rhein
Arch. Rozhledy = Archeologické Rozhledy. Praha
AVANS = Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku. Nitra
Balácai közl. = Balácai közlemények. Veszprém
Bayer. Vorbeschbl. = Bayerische Vorgeschichtsblätter. München
Ber. Denkmalpfl. Niedersachsen = Berichte zur Denkmalpflege in Niedersachsen. Hannover
Ber. RGK = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. Frankfurt a. M.
Carnuntum-Jahrb. = Carnuntum Jahrbuch. Wien
ČSPSČ = Časopis společnosti přátel starožitností. Praha
EAZ = Ethnographisch – Archäologische Zeitschrift. Berlin
Fundber. Österreich = Fundberichte aus Österreich. Wien
Germania = Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main
Jižní Morava = Jižní Morava. Ročenka Okresního archivu pro okres Břeclav v Mikulově. Mikulov
Journal Glass Stud. = Journal of Glass Studies. Corning (N. Y.)
Journal of Roman Stud. = Journal of Roman Studies. London
Libyca = Libyca. Alger
Meander = Meander. Warszawa
MIAMoskva = Materialy i issledovanija po Archeologii SSSR. Moskva – Leningrad
Mitt. Prähist. Komm. Österr. Akad. = Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaft. Wien
Pam. Arch. = Památky Archeologické. Praha
Pam. a Múz. = Pamiatky a múzeá. Bratislava
Prähist. Zeitschr. = Prähistorische Zeitschrift. Leipzig (Berlin)
Přehled Výzkumů = Přehled Výzkumů AÚ ČSAV. Brno
RCRF = Rei Cretariae Roman Favtores
Slov. Arch. = Slovenská archeológia. Časopis Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre. Nitra
Slov. Num. = Slovenská numizmatika. Nitra.
Specimina Nova Diss. Hist. = Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae. Pécs
Štud. Zvesti AÚ SAV = Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie vied. Nitra
Zborník MMB = Bratislava. Zborník Mestského múzea. Bratislava
Zbor. SNM. Arch. = Zborník Slovenského národného múzea. Archeológia. Bratislava
Zbor. SNM. Hist. = Zborník Slovenského národného múzea. História. Bratislava

STĽP MARCA AURELIA A ARCHEOLOGICKÉ DOKLADY O RÍMSKYCH VÝPRAVÁCH PROTI KVÁDOM¹

JÁN RAJTÁR

Keywords: *Column of Marcus Aurelius, Marcomannic wars, Quadi, Roman expeditions, Archaeological evidences*

Abstrakt: *Column of Marcus Aurelius and archeological evidences of the Roman expeditions against Quadi.* During aerial prospection, several Roman temporary camps were discovered on the part of the territory of south-western Slovakia that was settled by the Germanic tribe of the Quadi. Excavations have revealed that many of these camps are to be dated to the period of the Marcomannic Wars. These camps are situated in the Danubian lowland, some of them directly on the bank of the River Danube or in its vicinity, others further to the north in the Morava river valley or at the edge of the low uplands. The majority of these camps were protected by a single ditch. Other, more distinctive traces of fortifications, internal structures or of overall planning were not yet detected. Clearly they were only temporary field entrenchments constructed by the Roman army during military campaigns. The sizes of the camps vary considerably. The majority of them have areas ranging from 1 to 3ha, although bigger camps can reach as much as 7 to 10ha. Remarkably large camps with an area of more than 20ha exist as well, and one is even 50ha in size. The sizes of the military camps lead to the assumption that during the Marcomannic Wars smaller Roman military groups as well as larger units, or even full-scale military forces operated in the land of the Quadi. At several locations groups of several camps were recognized. Such groups attest to the fact that the Romans obviously used such suitable sites either for simultaneous or for successive encampments, and for the disembarkation of troops. The Roman temporary camps in south-western Slovakia indicate the main march routes of the Roman military campaigns against the Quadi.

Úvod

Za vlády cisára Marca Aurelia (161-180) došlo na severných hraniciach Rímskej ríše k rozsiahlemu a dlhotrvajúcemu vojnovému konfliktu. Neboli to už žiadne dobyvačné vojny, ale naopak urputný zápas o zachovanie teritória a integrity samotného impéria pred útokmi a vpádmi nepriateľov spoza jeho hraníc. Do bojov proti Rimanom vtedy vstúpili nielen takmer všetky susediace kmene v dunajskom priestore, ale i viaceré skupiny sídliaace vo vzdialených oblastiach barbarika. Za jednu z hlavných príčin v pozadí tohto konfliktu sa považujú práve výrazné posuny a sťahovanie v hlbokom vnútri Germánie, ktoré vyvolali silný tlak a nepokoj aj v bezprostrednom predpolí hraníc ríše, čo napokon vyústilo do veľkej konfrontácie tejto časti barbarského sveta s rímskym impériom.

Podstatná časť týchto vojnových udalostí sa odohrávala v stredodunajskej oblasti. Hlavnými protivníkmi Rimanov v nich boli germánske kmene Markomanov a Kvádov a sarmatský kmeň Jazygov. Podľa najväčšieho a najnebezpečnejšieho z nich sa už v antike pre ne vžil názov markomanské vojny. V oficiálnych prameňoch sa uvádzajú ako vojny germánske (*bellum Germanicum*), resp. germánske a sarmatské (*bellum Germanicum et Sarmaticum*), alebo ako výpravy germánske (*expeditio Germanica*) a sarmatské (*expeditio Germanica Sarmatica*), prípadne s označením ako prvá (*prima*) a druhá výprava (*expeditio secunda*).

Z antických písomných prameňov o týchto vojnách sa zachovali len veľmi fragmentárne, heterogénne a nejasné údaje. Preto zostávajú jednotlivé udalosti, ich priebeh a následnosť, datovanie i lokalizácia značne neisté a sporné. Na základe analýzy a porovnania literárnych, epigrafických a numizmatických prameňov sa markomanské vojny delia na dve fázy, z ktorých prvá sa datuje do rokov 166/167-175 a druhá medzi roky 177/178-180.

Za začiatok vojen sa považuje vpád 6000 Longobardov a Obiov do Panónie, ku ktorému došlo zrejme na prelome rokov 166/167. Útočníci prekročili dunajské hranice pravdepodobne niekde medzi Arrabonou a Brigetiom. Hraničným jednotkám sa tento útok podarilo ešte odvrátiť. Podnikli ho skupiny bojovníkov zo vzdialených oblastí barbarika, prihraničné kmene Markomanov a Kvádov zostali vtedy ešte neutrálne. Na nasledujúcich rokovaníach so správcom Panónie, kde členmi posolstva bol markomanský kráľ Ballomarius (zrejme ako sprostredkovateľ) a ďalší zástupcovia desiatich kmeňov, bol dohodnutý mier. Situácia na panónskych hraniciach však zostávala vážna a nebezpečná. Preto sa cisári Marcus Aurelius a Lucius Verus rozhodli podniknúť proti Germánom vojnovú výpravu. Plánovanú ofenzívu prerušila začiatkom roku 169 smrť Lucia Vera a jej rozvinutie znemožnil veľký vpád Markomanov a Kvádov do Panónie, ku ktorému došlo pravdepodobne v nasledujúcom roku. Pohraničné jednotky ich nedokázali zadržať a Germáni porazili i vojsko, ktoré sa proti nim postavilo niekde v Panónii. Ich hlavný nápor potom smeroval na juh až do severnej Itálie, kde obliehali Aquileiu a zničili Opitergium. Rimanom sa len s vypätím všetkých síl podarilo odvrátiť hroziacu katastrofu a vytlačiť útočníkov zo svojho územia. Prvý časový úsek markomanských vojen mal teda defenzívny charakter.

¹ Príspevok vznikol v rámci projektu číslo 2/0117/12 grantovej agentúry VEGA.

Obr. 1. Stĺp Marca Aurelia na Piazza Colonna v Ríme.
Abb. 1. Die Marcus-Säule auf der Piazza Colonna in Rom.

Sídlo Marca Aurelia sa v roku 171 stalo Carnuntum, odkiaľ viedol prípravy na protiofenzívu. Tu prijal aj vyslanec viacerých germánskych kmeňov. Pri týchto rokovaníach uzavrel mierovú zmluvu s Kvádmi, čím sa mu podarilo dočasne rozložiť ich koalíciu s Markomanmi a Sarmatmi. Za kráľa im dosadil Furtia. V roku 172 potom Rimania podnikli úspešnú vojnovú výpravu proti Markomanom, ktorí boli donútení kapitulovať. Podľa mierových podmienok museli okrem iného vysídliť asi 15 km široký pás pozdĺž severného brehu Dunaja. Následne uskutočnili Rimania trestnú výpravu proti Kvádmi, ktorí porušili mierovú zmluvu. Nielenže na svojom území prijali markomanských utečencov, ale zvrhli aj dosadeného kráľa Furtia a na jeho miesto si zvolili Ariogaisa. Túto expedíciu viedol osobne cisár Marcus Aurelius a so svojím vojskom táboril niekde v údolí Hrona, o čom svedčí poznámka na konci prvej knihy jeho diela *Horvory* k sebe samému. Počas tejto výpravy došlo aj k pozoruhodnej udalosti, ktorej opis sa zachoval v literárnych prameňoch. Rímske vojsko obklúčené prevahou nepriateľov bez prístupu k vode vtedy pred porážkou zachránil „zázračný“ dažď. Boje s Kvádmi pokračovali zrejme i v roku 174. Rimania viedli súčasne vojny aj so Sarmatmi. V lete roku 175, po správe o vzbure uzurpátora Avidia Cassia v Sýrii, bol Marcus Aurelius donútený vojnové akcie zastaviť a uzavrieť narýchlo mier. Na jeho výprave do Orientu ho sprevádzala aj jazda zložená z Markomanov, Naristov a Kvádov. Ich odvedenie do rímskeho vojska bolo zrejme jednou z mierových podmienok.

Ofenzívne akcie Rimanov počas prvej fázy markomanských vojen mali charakter trestných výprav. Ich zámerom bolo obnoviť moc a autoritu rímskeho impéria v predpolí

dunajských hraníc a zabrániť ďalším útokom a vpádom do provincií. K tomu smerovalo obmedzenie sily a bojovosti nepriateľov nielen porážkou ich bojových skupín a ničením ich zázemia, ale aj odvádzaním množstva zajatcov, vynúteným presídlením skupín obyvateľstva či celých kmeňov aj na rímske územie, odvodmi bojovníkov do rímskeho vojska, ako aj vysídlenie a ponechanie severného pobrežného pásu pozdĺž Dunaja pod rímskou kontrolou i podriadenie kmeňových vodcov autorite Ríma ich dosadením alebo potvrdením cisárom.

V roku 177 však vypukli nepokoje na dunajských hraniciach s novou silou. Hlavnými aktérmi v nich boli zrejme opäť Markomani a Kvádi, pretože najmä proti nim smerovala ďalšia rímska ofenzíva (*expeditio secunda Germanica*), ktorú od roku 178 viedol Marcus Aurelius so synom Commodom ako spolucisárom. O ich priebehu sa v literárnych prameňoch zachovalo málo informácií. Po víťazných výpravách v roku 179 nechal Marcus Aurelius na území Markomanov a Kvádov rozmiestniť početné jednotky, údajne po dvadsaťtisíc vojakov u obidvoch kmeňov. Keď Kvádi chceli uniknúť spod tohto tlaku a presťahovať sa k Semnonom, dal vojenskými oddielmi obsadiť priesmyky. Tieto vojenské jednotky potom prezimovali na nepriateľskom teritóriu. Okupácia týchto území svedčí o plánoch Marca Aurelia zriadiť nové provincie (*Marcomannia* a *Sarmatia*). Uskutočniť tieto zámery mu však prekazila smrť (17. 3. 180). Commodus potom pokračoval ešte vo vojnových operáciách, ale napokon upustil od anekčných plánov svojho otca. V roku 180 ukončil vojny a uzavrel so zadunajskými Germánmi mier. Rímske jednotky potom opustili markomanské a kvádske vnútrozemie a stiahli sa späť na dunajské hranice.

Podmienky Commodovho mieru boli podobné ako za Marca Aurelia po skončení prvej fázy vojen. Markomani a Kvádi museli zrejme vysídliť pás územia pozdĺž ľavého brehu Dunaja a ponechať ho pod rímskou kontrolou, vydať Rimanom všetkých zajatcov a zbehov, každoročne odovzdávať obilné dávky, odovzdať zbrane a odviesť vojakov, Kvádi trinásťtisíc, Markomani menší počet. Zhromaždenia mohli konať len raz mesačne na určenom mieste, navyše za prítomnosti rímskeho centurióna a nesmeli viesť vojnu ani s Jazygmi, ani s Búrmami, ani s Vandalmi (sumárne k markomanským vojnám s literatúrou pozri *Kehne 2001*; slovenské preklady relevantných nápisov a literárnych správ pozri *Pramene 1998*, 170-208).

Stĺp Marca Aurelia

Cisár Marcus Aurelius strávil mnoho rokov svojej vlády na týchto vojnových výpravách. Vďaka jeho vytrvalému úsiliu a organizátorským schopnostiam sa mu po ťažkých a urputných bojoch podarilo zvládnuť hrozivú krízu, akou nesporne boli markomanské vojny. Na oslavu jeho činov ako strojcovi víťazstva v týchto vojnách mu po vzore Traianovho stĺpu postavili v Ríme podobný monument. Táto impozantná a fascinujúca pamiatka tu stojí dodnes na Piazza Colonna a je jedinečným ikonografickým prameňom k týmto významným historickým udalostiam (obr. 1).

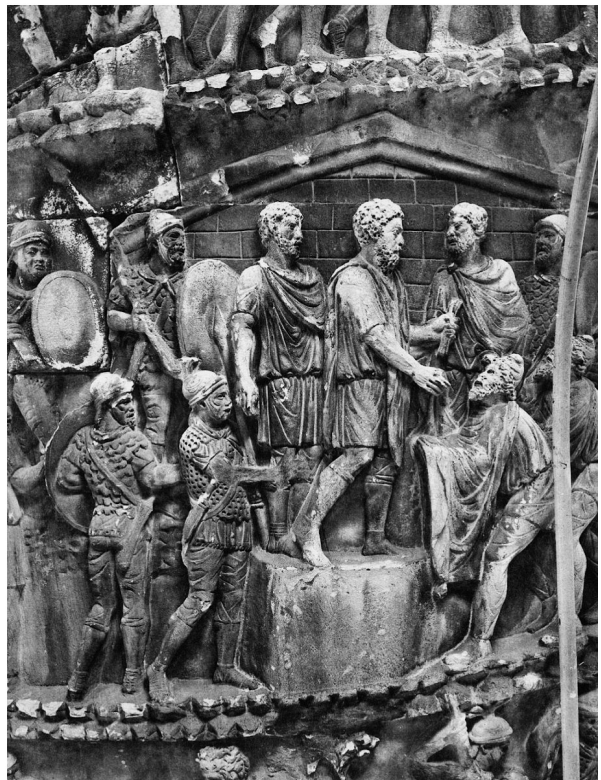
1

2

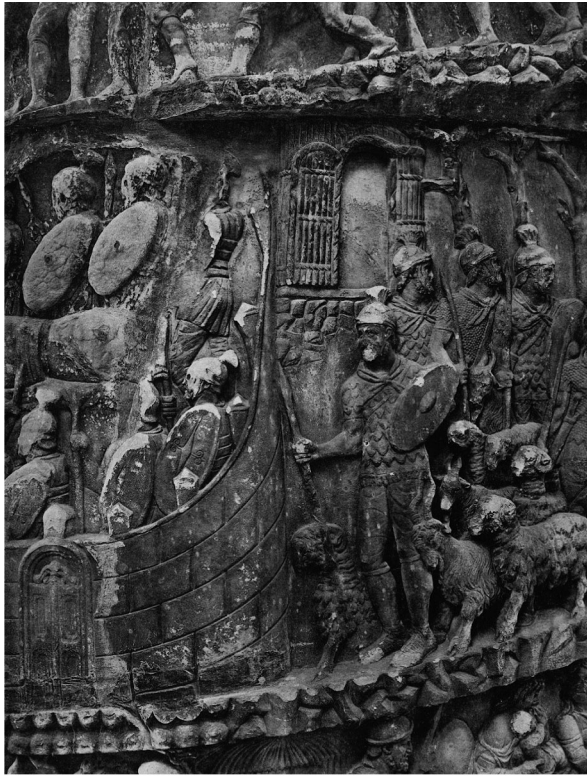
3

4

Obr. 2. Reliéfne výjavy na stĺpe Marca Aurelia (podľa Petersen/Domaszewski/Calderini 1896).
 Abb. 2. Die Reliefdarstellungen auf der Marcus-Säule (nach Petersen/Domaszewski/Calderini 1896).

Stĺp zhotovený z mramorových blokov má spolu s bázou a hlavicou (bez novodobej sochy sv. Pavla) výšku takmer 30 m a jeho priemer dosahuje v dolnej časti 3,8 m, v hornej časti 3,6 m. Zdobí ho reliéfny vlys s početnými scénami, ktorý ho v páse vysokom okolo 1,3 m špirálovite ovíja od bázy po hlavicu v dvadsiatich vinutiach. Tieto reliéfy boli pôvodne

1

2

3

4

Obr. 3. Reliéfné výjavy na stĺpe Marca Aurelia (podľa Petersen/Domaszewski/Calderini 1896).
 Abb. 3. Die Reliefdarstellungen auf der Marcus-Säule (nach Petersen/Domaszewski/Calderini 1896).

farebne pomalované. Vo vnútri sú točité schody osvetlené úzkymi oknovými priezormi, ktoré sú na vonkajšej strane medzi reliéfmi lemované plastickými ostentiami. S jeho budovaním sa začalo po smrti Marca Aurelia za vlády jeho syna a nástupcu Commoda, teda po roku 180 a bol dokončený niekedy pred rokom 193. V stredoveku bol poškodený požiarom

blízkej budovy a zemetrasením. Koncom 16. storočia ho dal pápež Sixtus V. reštaurovať, a vtedy boli viaceré poškodené scény doplnené novými reliéfmi.

Napriek mnohým ďalším publikáciami základnou prácou (pozri *Beckmann 2012* s literatúrou), ktorá detailne zachytáva jeho reliéfne zobrazenia v stave na konci 19. storočia, zostáva dodnes dielo Eugena Petersena, Alfreda von Domaszewského a Guglielma Calderiniho (*Petersen – Domaszewski - Calderini 1896*). V nej bol reliéfny vlys rozdelený na 116 spolu súvisiacich scén, hoci nie každá z nich bola jednoznačne a presvedčivo vyčlenená. Na žiadnej zo zachovaných scén popri Marcovi Aureliovi neidentifikovali zobrazenia Lucia Vera, jeho spoluvládca do roku 169, ani jeho syna Commoda, ktorý ho sprevádzal na výpravách v rokoch 178-180. Preto Petersen i Domaszewski dospeli k názoru, že na stĺpe sú zobrazené len udalosti z vojnových výprav prvej fázy markomanských vojen, ktoré datovali medzi roky 171 až 175. Scény a ich radenie považovali za obrazovú kroniku, ktorá zachytáva presný chronologický sled udalostí i miesta bojových stretov a jednotlivých nepriateľov z radov rozdielnych barbarských kmeňov tak, ako sa počas jednotlivých výprav odohrali, a podľa toho ich aj rozdelili, opísali a interpretovali (*Petersen – Domaszewski - Calderini 1896*, 51-95, 105-125). Už W. Zwickler však poukázal na to, že takýto zjednodušený výklad, vychádzajúci často len z domnelej identifikácie jednotlivých protivníkov Rimanov podľa zobrazených črt, nie je opodstatnený. Po dôkladnej analýze dospel k záveru, že stĺp nemožno pokladať za samostatný historický prameň, pretože zmysluplne možno interpretovať len tie scény, ktoré sa dajú porovnať s ostatnými prameňmi. Stĺp síce nedáva žiadny presný prehľad o vojnových udalostiach, sú však na ňom zrejme zobrazené v správnom poradí, ale ich výklad zostáva málo čitateľný (*Zwickler 1941*, 260, 274). Pokusy vidieť v slede reliéfov na stĺpe Marca Aurelia chronologicko-historickú správu a chcieť z toho rekonštruovať priebeh markomanských vojen preto nutne vedú nesprávnym smerom (*Kehne 2009*, 102).

Tento monument vznikol predovšetkým na oslavu cisára Marca Aurelia ako úspešného a víťazného vojvodu, ktorý so svojím vojskom porazil Germánov a iné národy sídliace za Dunajom a ochránil tak integritu, hranice a autoritu rímskeho impéria. V prvom rade ide teda o ideologicky a politicky motivovaný veľkolepý pomník, oslavujúci umeleckým stvárnením najmä činy a zásluhy samotného Marca Aurelia. Tejto koncepcii zodpovedá aj výber, kompozícia a zvýraznenie určitých typov konania, ktoré majú predovšetkým ceremoniálny, symbolický a schematický význam. Cisár, ktorého možno rozpoznať približne na 60 scénach, nevystupuje na početných bojových scénach ako vojvodca v predných radoch vojska. Je oslavovaný hlavne ako vodca, organizátor a strojca víťazstva. Preto je zobrazovaný najmä pri prejavoch k zhromaždenému vojsku (obr. 2: 1), pri obetách božstvám (obr. 2: 2), poradách s veliteľmi a štábom, pri predvádzaní zajatcov (obr. 2: 3), pri rokovaníach s barbarmi a pri prijímaní ich pokory a podriaďovaní sa rímskej, teda cisárskej moci (obr. 2: 4). Podobnému cieľu mali slúžiť aj početné bojové scény, na ktorých rímski vojaci porážajú a zabíjajú nepriateľov. Barbari sú na nich často zobrazení veľmi expresívne, plní hrôzy a strachu pred útočiacimi Rimanmi. Tieto výjavy majú zvýrazniť ich jednoznačnú prevahu a oslavovať tak aj samotnú víťaznú rímsku armádu.

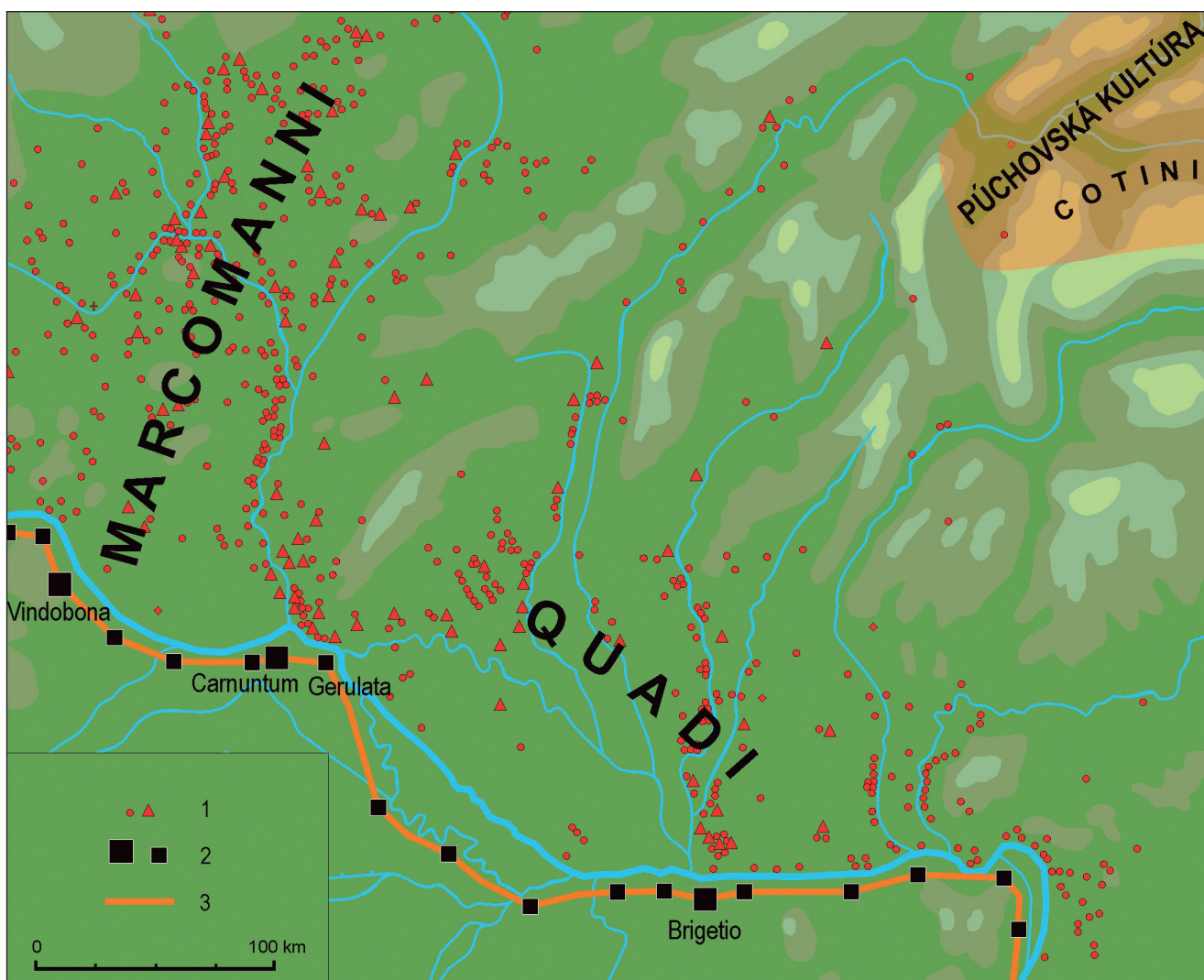
Na niektorých scénach je zobrazené rímske vojsko v pevnostiach za murovanými kamennými hradbami (obr. 3: 1) alebo cisár pred pevnosťou s takýmito hradbami, vo vnútri ktorej stoja celtové stany (obr. 3: 2). Preto Petersen a Domaszewski i mnohí ďalší bádatelia predpokladali, že Rimania počas vojnových výprav na nepriateľskom území budovali pevné kamenné pevnosti – kastely (*Petersen – Domaszewski - Calderini 1896*, 54, 56, 61, 66, 70, 80, 85, 91, 118, 121; *Gnirs 1976*, 50-51, 60-61, 117-118; *Zwickler 1941*, 261-262, 265-267, 271-272; *Dobiáš 1964*, 215; *Wolff 1994*, 75-76). V týchto prípadoch však mohlo ísť skôr o umelecké stvárnenie hradieb, aké boli známe Rimanom v ich prostredí. Na dvoch iných scénach je opevnenie dočasných táborov štylizované a schematicky vyznačené v pôdoryse valmi. Na jednej z nich, kde cisár Marcus Aurelius prijíma prísahu barbarských vodcov, sú prerušeniami valu naznačené aj vstupy do tábora (obr. 3: 3). Nakoľko tieto zobrazenia zodpovedajú realitám, možno dnes už konfrontovať aj s výsledkami archeologického bádania (pozri k tomu nižšie).

Na stĺpe Marca Aurelia je na scéne XVI zobrazená aj už spomínaná udalosť so zázračným dažďom (obr. 3: 4), ktorá sa podľa písomných prameňov udiala počas výpravy proti Kvádom na ich území. Táto scéna patrí k najdiskutovanejším, pretože sa považuje za kľúčovú pre určenie časového úseku markomanských vojen, ktorý zahŕňajú reliéfy na stĺpe Marca Aurelia. Zachované antické a stredoveké literárne správy sú však natolko rozporuplné, že jej datovanie, ako aj datovanie začiatku rímskych ofenzívnych akcií proti Kvádom zostáva neisté. Kládne sa do roku 171, 172 alebo 173 (naposledy súhrnne s literatúrou *Kovács 2008*). W. Jobst dokonca považuje na základe analýzy nápisov z chrámového okrsku na Pfaffenbergu pri Carnunte za presný dátum udalosti so zázračným dažďom a bleskom 11. jún 172 (*Jobst 1978*). H. Wolff naopak predpokladá, že výjavy na stĺpe Marca Aurelia sa začínajú až výpravou v roku 174, a rovnako ako už podľa J. Morrisa (*Morris 1955*, 43-45), zahŕňajú aj udalosti z druhej fázy markomanských vojen (*Wolff 1994*, 74-75).

Archeologické doklady o rímskych výpravách proti Kvádom

Podľa historických správ k hlavným protivníkom Rimanov v markomanských vojnách patrili germánske kmene Markomanov a Kvádov. O lokalizácii ich kmeňových území v minulosti neprevládala jednotný názor. Na základe analýzy a porovnania písomných a archeologických prameňov sa dnes už kvádske sídla z tohto obdobia jednoznačne kladú do oblastí západného Slovenska (*Dobiáš 1964*, 150; *Kolník 1971*, 520-522; 1977, 161-168). Väčšina bádateľov sa zhoduje v tom, že aj značná časť Markomanov už vtedy sídlila priamo v predpolí noricko-panónskych hraníc, a že táto ich enkláva zaberala oblasti južnej Moravy a Dolného Rakúska až k Dunaju (*Dobiáš 1964*, 151; *Schmidt 1970*, 160; *Pollak 1980*, 184; *Tejral 1970*, 163-166; 1983, 93-94). Ich kmeňové územia sa však na základe literárnych prameňov nedajú presnejšie ohraničiť, a podľa archeologických prameňov nemožno odlíšiť a oddeliť ani ich sídliskové oblasti, pretože mali identickú materiálnu kultúru.

Od konca 1., ale najmä v priebehu 2. storočia sa kvádske osídlenie z priestoru okolo dolného toku Moravy a južného okraja Trnavskej tabule rozšírilo na celú oblasť juhozápadného Slovenska, a pozdĺž Váhu, Nitry a Hrona aj do oblastí

Obr. 4. Germánske osídlenie v predpolí severopanónskych hraníc v období okolo markomanských vojen. 1 – germánske sídliská a pohrebiská; 2 – rímske hraničné pevnosti; 3 – limitná cesta.

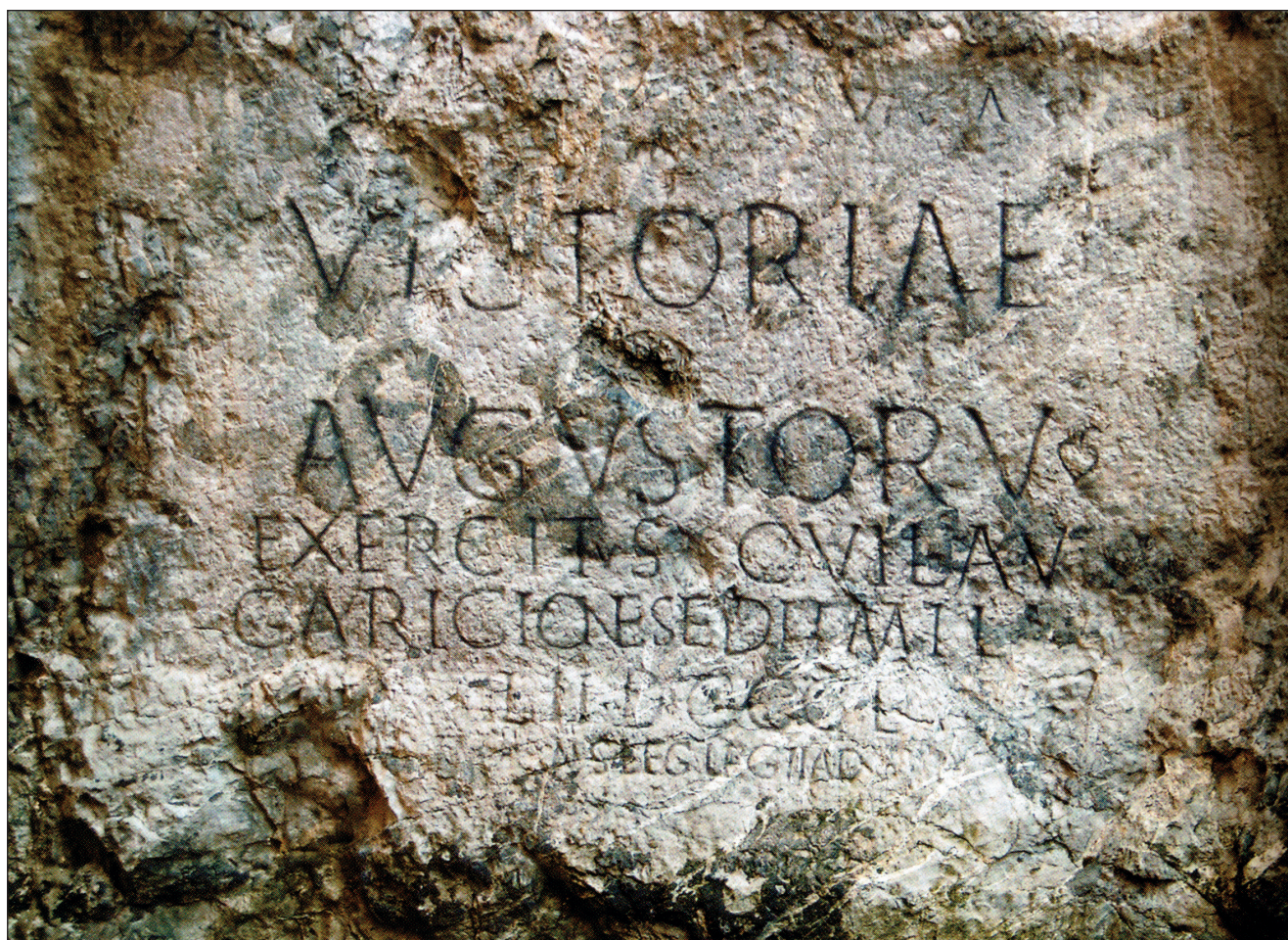
Abb. 4. Die germanische Besiedlung im Vorfeld der nordpannonischen Grenzen in der Zeit um die Markomannenkriege. 1 – germanische Siedlungen und Gräberfelder; 2 – römische Grenzbefestigungen; 3 – Limesstrasse.

púchovskej kultúry, ktorej nositeľmi boli zrejme Kotíni (Pieta 1996, 34-35). Podľa hustoty archeologických nálezísk došlo v tomto období u Kvádov k značnému nárastu obyvateľstva. Ich nápadné koncentrácie na Záhori, pri ústí Moravy do Dunaja, pozdĺž potokov a rieky Dudváh v sprásovej oblasti východne od Malých Karpát, na dolnej Nitre, Žitave, Hrone a Ipli, ale aj východne od dunajského ohybu poukazujú na jadrá ich osídlenia (obr. 4).

Proti Kvádom podnikli Rimania počas markomanských vojen dve veľké ofenzívy. Prvá sa uskutočnila zrejme v rokoch 173-174 ako trestná výprava za ich predchádzajúce vpády na rímske územie a za ich vierolomnosť a nedodržanie podmienok mierovej zmluvy. Druhá v rokoch 178-180 mala za cieľ definitívne zlomiť ich odpor, zabrániť ich výstahovaniu a okupovať ich územie.

Jedinečným priamym epigrafickým dokladom o tom, ako hlboko vtedy na kvádske územie prenikli rímske vojská je nápis na hradnej skale v Trenčíne v údolí Váhu, vzdialenom 120 km na sever od rímskych hraníc na Dunaji (obr. 5). Uvádza sa v ňom, že tu v Laugariciu táborilo 855 vojakov druhej pomocnej légie. Nápis sa datuje do druhej, záverečnej fázy markomanských vojen v rokoch 179/180, keď početné rímske oddiely okupovali kvádske územie, a tu aj prezimovali. Potvrdenie tohto výkladu, ako aj doplnenie nečitateľného mena legáta priniesol objav oslavného nápisu pre M. Valeria Maximiana v alžírskych Zane (Pflaum 1955; Dobiáš 1957; Böhme 1975, 210–211; Alföldy 1979, 399). Miesto, kde sa tento tábor nachádzal sa však dodnes nepodarilo lokalizovať (Rajtár 2008, 180-181).

Archeologické bádanie bolo v tomto smere dlhšiu dobu odkázané hlavne na výsledky starších výskumov. S rímskymi výpravami proti Markomanom a Kvádom sa v minulosti spájali viaceré rímske stavby, tzv. stanice, ktoré boli známe z oblasti severne od stredného Dunaja (Bratislava-Devín, Milanovce - dnes Veľký Kýr, Stupava na juhozápadnom Slovensku, Niederleis, Oberleiserberg a Stillfried v Dolnom Rakúsku a Mušov na južnej Morave). Pritom sa vychádzalo z tradičnej predstavy, ovplyvnenej aj výjavmi na stĺpe Marca Aurelia, že Rimania počas týchto expedícií budovali na nepriateľskom území opev-

Obr. 5. Rímsky nápis na trencianskej hradnej skale.
Abb. 5. Römische Felsinschrift von Trenčín.

nenia a kastely aj s murovanými stavbami a kamennými hradbami (Gnirs 1976; Mitscha-Märheim 1967; Mitscha-Märheim/Nischer-Falkenhof 1929; Nischer-Falkenhof/Mitscha-Märheim 1931; Ondrouch 1938, 21-32; Křížek 1959). Viacerí bádatelia už od začiatku podrobili kritike takú jednostrannú interpretáciu (Swoboda 1959; 1965; Mócsy 1969, 356). H. W. Böhme potom zásadne sponybnil ich vojenský význam a funkciu (Böhme 1975, 190-194).

Neskoršie analýzy a nové výskumy ukázali, že tieto stavby boli skôr civilnými usadlosťami, na rímsky spôsob postavenými germánskymi kniežacími sídlami či dvorcami, prípadne aj akési faktórie a boli vybudované v neskorších obdobiach (Kolník 1986; 1995; Friesinger/Stuppner 1997; Stuppner 2002; Staník/Turčan 2001; Turčan 2012; Varsik/Kolník 2013). Z uvedených stavieb výskumy jednoznačne potvrdili vojenskú funkciu v období markomanských vojen iba v prípade Mušova na južnej Morave, kde sa ukázalo, že ide o najvýznamnejšiu rímsku okupačnú základňu s komplexom opevnení z tohto obdobia, situovanú na sever od Dunaja na markomanskom území (Tejral 1992, 381-408; Komoróczy 2008; 2009, 119-125).

Jednou z hlavných východiskových základní pre rímske výpravy proti Kvádom sa stalo Brigetio. Tento legionársky tábor bol síce zrejme pri kvádskom vpáde do Panónie značne poškodený (Barkóczy 1951, 15-16), ale pri neskorších rímskych ofenzívach zohrával veľmi dôležitú úlohu. Významné doklady k tomu prinieslo najmä intenzívne využitie leteckej prospekcie v jeho okolí, ale predovšetkým v jeho predpolí. V posledných rokoch bola v jeho zázemí objavená výrazná koncentrácia krátkodobých opevnení, dosiaľ dovedna stopy 34 dočasných táborov. Maďarskí bádatelia predpokladajú, že slúžili na zoskupenie viacerých vojenských jednotiek pri príprave rímskych ofenzívnych akcií proti Kvádom (Visy 1995; 2000, 32-37; Számadó/Borhy 2001; Szabó/Visy 2011). Tieto tábory sa síce dosiaľ neskúmali, a tak mohli mať inú funkciu a boli budované aj v iných obdobiach, je však pravdepodobné, že prinajmenej časť z nich pochádza z doby markomanských vojen.

Zásadné poznatky však priniesli letecké prieskumy a výskumy v predpolí Brigetia. Dlhoročný výskum rímskeho kastela v Iži jednoznačne potvrdil, že ako jeho predmostie slúžil už počas markomanských vojen, ale v inej podobe, než sa predtým predpokladalo. Pod mohutnými vrstvami kamenného kastela, dosahujúcimi miestami mocnosť až 2 m, sa podarilo odkryť značné časti staršieho drevozemného tábora. Jeho celý rozsah nie je zatiaľ známy, mal zrejme romboidný tvar so zaoblenými nárožiami a zaberá plochu vyše 3 ha. Z opevnenia sa na severe preskúmali úseky dvoch obranných priekop, ktoré prebiehali paralelne vedľa seba vo vzdialenosti 5-6 m. Mali hrotitý tvar, dosahovali šírku okolo 5 m a hĺbku 2,3-2,6 m. Stopy po hline-
nom vale s predpokladanou drevenou hradbou alebo palisádou sa dosiaľ nenašli, pretože boli odstránené pri neskoršej vý-

stavbe kamenného kastela (*Kuzmová/Rajtár 1986*, 359-360, obr. 2). Z vnútornej zástavby sa na juhu odkryli časti jedenástich kasárenských budov. Mali kosodĺžnikový pôdorys, dosahovali dĺžku 44-48 m a šírku 11-12 m. Boli postavené z nepálených tehál spájaných blatovou maltou a hrúbka ich múrov dosahovala 1-1,25 m. V pôdoryse boli pozdĺžne členené na dva trakty a každý z nich bol rozdelený priečkami na tri približne rovnaké miestnosti o rozmeroch 12,5 x 4,5 m. Kasárenských barakov, ktoré boli usporiadané do ulíc paralelne vedľa seba v pravidelných odstupoch 4-4,5 m, bolo zrejme v južnej časti postavených symetricky dovedna dvanásť. Poukazuje na to širšia medzera v strede medzi šiestym a siedmym barakom so stopami hlavnej, vstupnej cesty do tábora v smere od brehu Dunaja (obr. 6).

V odkrytých stavbách, ale aj v ich okolí sa zistili stopy po požiari. Preskúmané nálezové situácie jednoznačne dokladajú násilný zánik tohto tábora pri nečakanom nepriateľskom útoku. Na podlahách jednotlivých miestností, ale aj na úrovni priľahlých ulíc sa nachádzali rozbité i celé keramické nádoby, časti vojenského výstroja a výzbroje i viac než stovka zvyškov obuvi v podobe železných cvočkov uchovávajúcich tvar podošiev. Z výzbroje sa našli železné hroty kopijí, súčasti štítov a fragmenty rôznych druhov panciera. Podľa niektorých typov zbraní, napr. dlhých jazdeckých mečov, ale najmä početných hrotov šípov a kostených obložení lukov možno usudzovať, že podstatnú časť posádky tábora tvorili jazdecké oddiely lukostrelcov (*Rajtár 1996*).

Pre datovanie tohto tábora a určenie doby jeho zániku sú najdôležitejšie nálezy mincí. Značnú časť určitelných mincí tvoria razby cisára Marka Aurelia z obdobia markomanských vojen, pričom takmer polovica z nich je z obdobia medzi rokmi 175 až 179. Posledné dve boli razené v čase od decembra roku 178 do jari roku 179. Zničením drevozemného tábora v Iži tak možno spoľahlivo datovať do roku 179. Z vyhodnotenia nálezových situácií a nálezov i z historických súvislostí zároveň vyplýva, že drevozemný tábor nevznikol pred vypuknutím markomanských vojen. Ťažko by odolal prvému veľkému útoku na severopanónske hranice, pri ktorom bol poškodený aj legionársky tábor v Brigetiu. Preto je veľmi pravdepodobné, že drevozemný tábor v Iži bol postavený až po uzavretí mieru v roku 175 ako predsunutá pevnosť, z ktorej bolo možné účinnejšie kontrolovať územie v strategicky dôležitom predpolí rímskych hraníc a dodržiavanie mierových podmienok (*Rajtár 1992; Hüssen/Rajtár 1994*, 218; *Rajtár 2002*, 104).

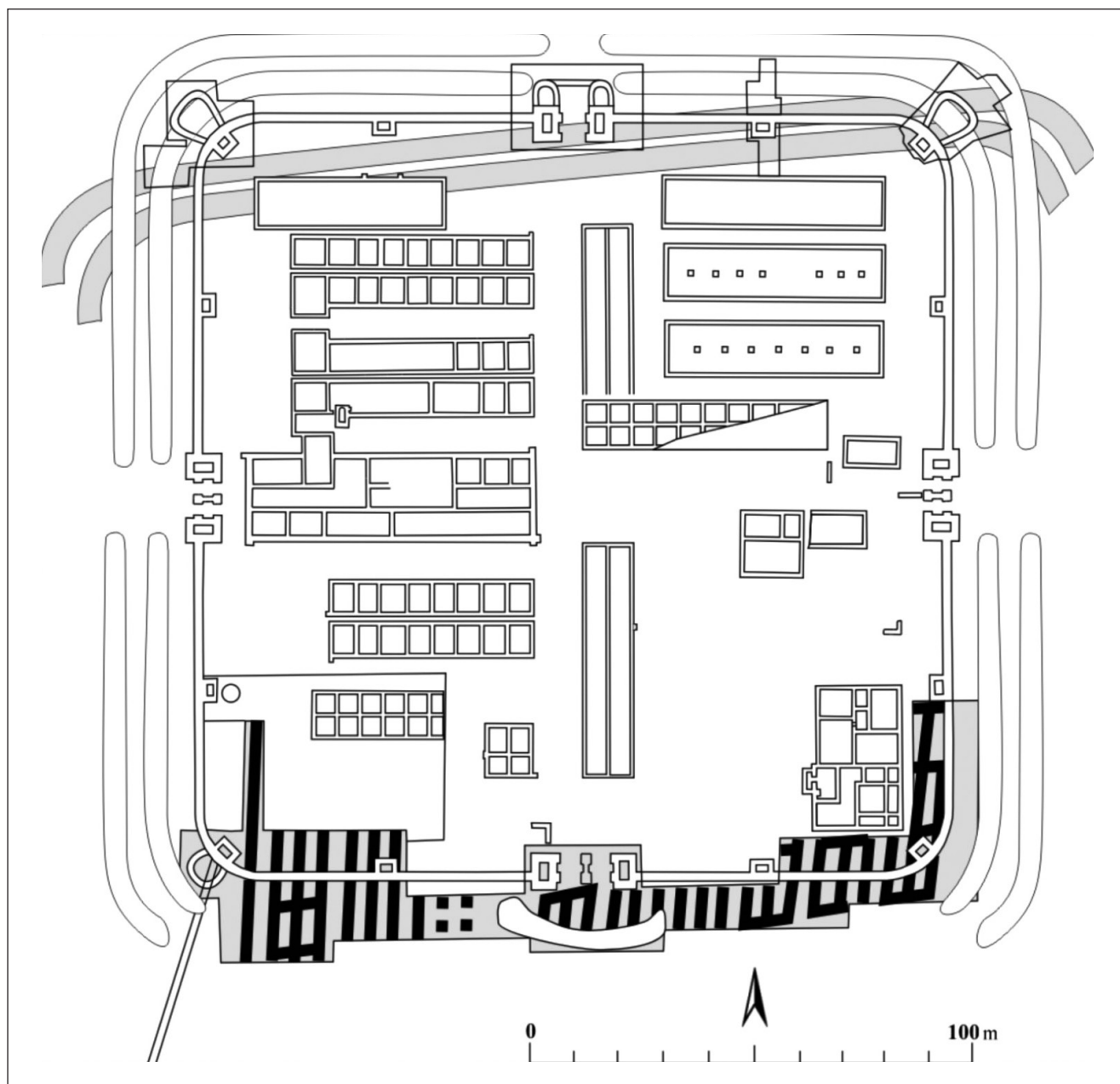
V roku 1990 sa pri leteckom prieskume západne od kastela v blízkosti dunajského brehu vďaka mimoriadne príhodným podmienkam objavilo naraz päť dočasných rímskych táborov (*Kuzma 1992*, 63). Boli to prvé takéto tábory objavené na Slovensku a ich identifikácia bola celkom jednoznačná. V obilí sa porastovými príznakmi črtali stopy ich priekop, ktoré ohraničovali plochy s charakteristickým obdĺžnikovitým, resp. romboidným pôdorysom so zaoblenými nárožiami, pripomínajúcim tvar hracej karty (obr. 7). Boli chránené jednou priekopou a ležali blízko vedľa seba, ale vzájomne sa neprekrývali. Mali rôzne rozmery. Tri menšie (tábory 3 – 5) zaberali plochu od 1,1 do 1,7 ha, ďalší, o niečo väčší (tábor 2) okolo 3,2 ha. Prerušenia priekop na všetkých štyroch stranách táborov vyznačovali umiestnenie vchodov. Z piateho, najväčšieho tábora bola viditeľná iba časť, takže jeho plochu bolo možné len odhadnúť približne na 7 ha. Pred vstupom zo severnej strany bol badateľný krátky predsunutý úsek obrannej priekopy (*titulum*).

Pri následnom výskume ich opevnenia sa priečnymi rezmi odkryli 2-2,5 m široké, a takmer 2 m hlboké hrotité priekopy, ktoré boli veľmi pravidelne a starostlivo vyhlbené. V ich výplni sa našlo niekoľko zlomkov sivej drsnej a panónskej maľovanej keramiky a malý úlomok terry sigillaty, ktoré možno len rámcovo zaradiť do druhej polovice 2. až začiatok 3. storočia. V jednom z rezov priekopou tábora 2 sa však našiel aj denár Commoda razený pre jeho manželku Crispinu v rokoch 178-180, ktorý dokladá jeho datovanie do druhej fázy markomanských vojen. Je zjavné, že to neboli žiadne tzv. cvičné tábory alebo dočasné tábory z obdobia výstavby kamenného kastela. Podľa ich rozsahu a zoskupenia možno usudzovať, že v nich po istý čas naraz táborili vojenské jednotky rôznej veľkosti. Tri menšie postačovali pre pomocné pešie jednotky (*cohors quingenaria*), štvrtý tábor s plochou 3,2 ha pre jazdeckú jednotku (*ala quingenaria*). V najväčšom z nich mohla táboriť špeciálne vyčlenená jednotka (*ve-xillatio*), zrejme časť prvej pomocnej légie z Brigetia, aj so zásobami a trénom. Po prepravení cez Dunaj tak v nich mohlo byť naraz dočasne umiestnené vojsko s počtom najmenej 3500 vojakov (k zoskupeniu viacerých dočasných táborov a k odhadom počtu vojakov podľa veľkosti táborov *Jones 2012*, 42, 47-58). Všetkých päť táborov slúžilo s veľkou pravdepodobnosťou počas jednej vojenskej operácie, zrejme pri rýchlom protiúdere a následnej trestnej výprave po zničení drevozemného tábora v roku 179 (*Rajtár 1992a*, 97-99, obr. 61; *1992b*, 151-153, obr. 4; *Hüssen/Rajtár 1994*, 219; *Rajtár 2002*, 112).

Z výsledkov výskumov v Iži vyplývajú dva závažné fakty. Stály tábor postavený v období markomanských vojen priamo oproti Brigetiu ako jeho predmostie nemal vybudované hradby ani stavby vo vnútri z kameňa. Jeho opevnenie tvoril zrejme hlinený valový násyp s drevenou hradbou alebo palisádou a aj na výstavbu rozmerných kasárenských barakov sa použil ľahko dostupný a trvanlivý materiál, predovšetkým veľké množstvo nepálených tehál (*Kuzmová/Rajtár 1993; Hajnalová/Rajtár 2009*, 195-197). Valovým násypom, spevneným nepálenými tehľami, bola opevnená aj rozsiahla okupačná základňa v Mušove a stavby v jej areáli boli taktiež postavené zväčša z dreva a hlíny (*Komoróczy 2009*, 119-121). Z toho je zjavné, že Rímia počas markomanských vojen na vojnových výpravách ani pri dočasnej okupácii kvádského a markomanského územia nebudovali pevnosti alebo kastely s kamennými murovanými hradbami.

Zničením drevozemného tábora v Iži priamo v predmostí legionárskeho tábora v Brigetiu v roku 179 zároveň poukazuje na to, že situácia na tomto úseku severopanónskych hraníc musela byť v tom čase pre Rimanov zjavne ešte veľmi neistá a nebezpečná.

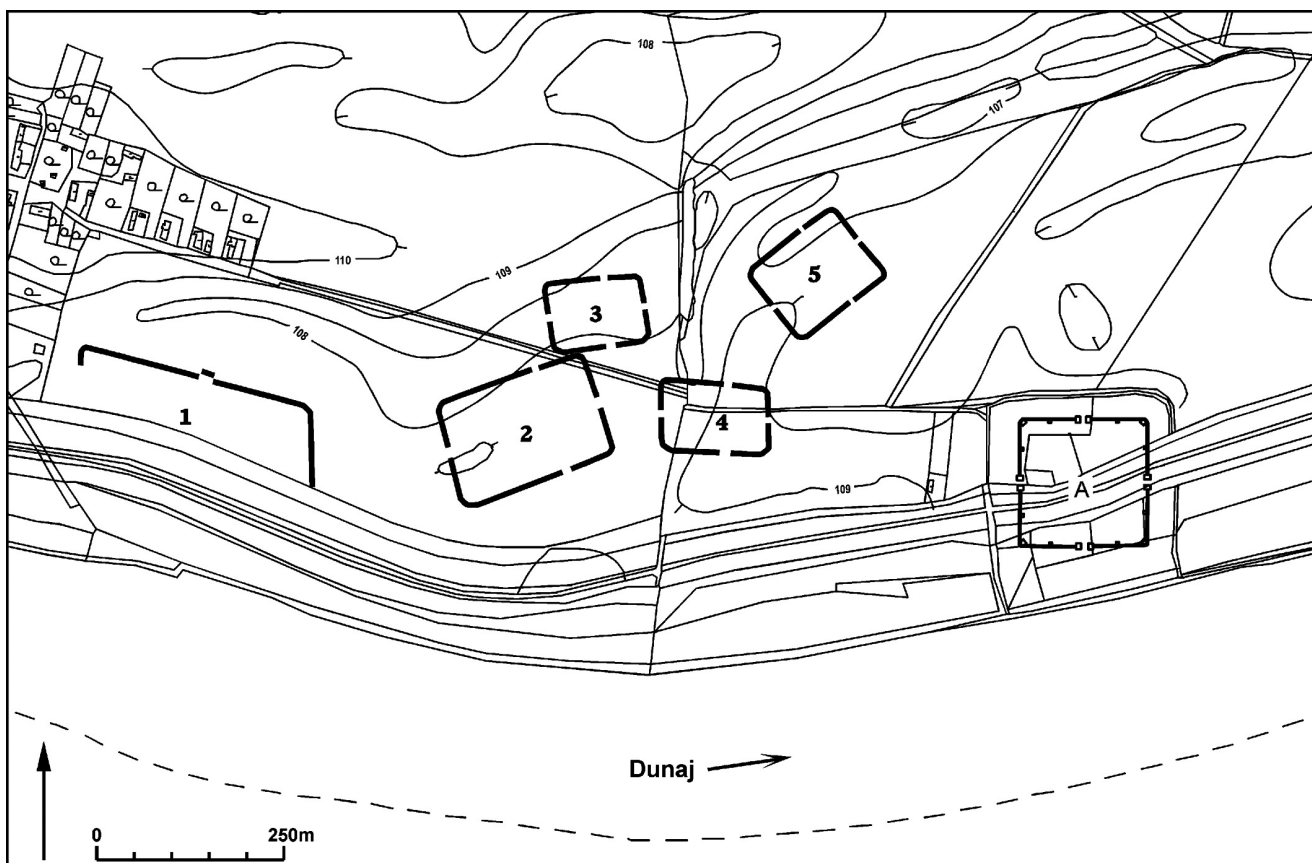
Len asi 10 km východne od Iže sa v Radvani nad Dunajom a vo Virte leteckým prieskumom objavili dva ďalšie dočasné rímske tábory. Boli situované na vyvýšenej terase nad starým ústím rieky Žitavy do Dunaja (obr. 8). Najskôr bolo viditeľné len nárožie jedného z nich. Následné geofyzikálne merania ukázali, že tento tábor mal mimoriadne rozmery. Jeho severo-

Obr. 6. Schematický plán rímskeho kastela v Iži s vyznačením severného úseku priekop a južnej zástavby staršieho drevozemného tábora.

Abb. 6. Schematischer Grundrissplan des römischen Kastells in Iža mit der Markierung des nördlichen Grabenverlaufs und südlichen Innenbebauung des früheren Holz-Erde-Lagers.

východný front dosahoval dĺžku 830 m a jeho priekopa tu bola na dvoch miestach prerušená pre vstupy o šírke 18 m, ktoré boli chránené predsunutými úsekmi priekop (*tituli*). Tábor sa zjavne rozprestieral až po hranu terasy, takže jeho kratšie strany dosahovali dĺžku najmenej 600 m a jeho rozsah bol okolo 50 ha. (Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1995, 56; 1996a, 83). Letecké snímokovanie o rok neskôr potvrdilo výsledky geofyzikálnych meraní tohto tábora 1, ale zároveň sa objavili stopy priekopy ďalšieho tábora 2. Jeho južná časť, ktorá zachádzala pod súčasnú cestu, bola z väčšej časti zničená ťažbou štrku, resp. leží pod dnešnou zástavbou. Rozmery tábora 2 tak bolo možné len odhadnúť približne na 400 x 500 m, takže mal plochu okolo 20 ha. Z polohy táborov bolo zrejmé, že sa ich plochy čiastočne prekrývali. Poukazuje to na to, že boli vybudované s istým časovým odstupom. Miesto, kde sa ich priekopy zjavne pretínali však leží pod súčasnou cestou. Prvé sondážne rezy opevnením oboch táborov ukázali výrazné rozdiely vo veľkosti ich priekop. Zatiaľ čo tábor 1 mal mohutnú priekopu s hĺbkou 2,8 m a šírkou 4,5 m, priekopa tábora 2 bola hlboká len 1,3 m a široká 1,6 m (Rajtár/Tirpák 1996). V roku 2010 sa v priestore tábora 2 uskutočnili veľkoplošné geofyzikálne merania v rozsahu takmer 20 ha. Podľa ich výsledkov priebeh priekopy tohto tábora bol na severnom fronte približne v strede prerušený pre vstup o šírke 13 m, ktorý bol chránený úsekmi predsunutej priekopy, a rovnako aj na východnom fronte, ale bez predsunutého úseku priekopy. Zároveň sa v jeho vnútri ukázal priebeh priekopy ďalšieho tábora so zaobleným nárožím s dĺžkou 280 m a so vstupom v strede aj s predsunutým úsekmi priekopy. Ich priekopy sa však nepretínali. V mieste sa, kde sa priekopa menšieho tábora pripájala k východnému frontu tábora 2 bola vynecha-

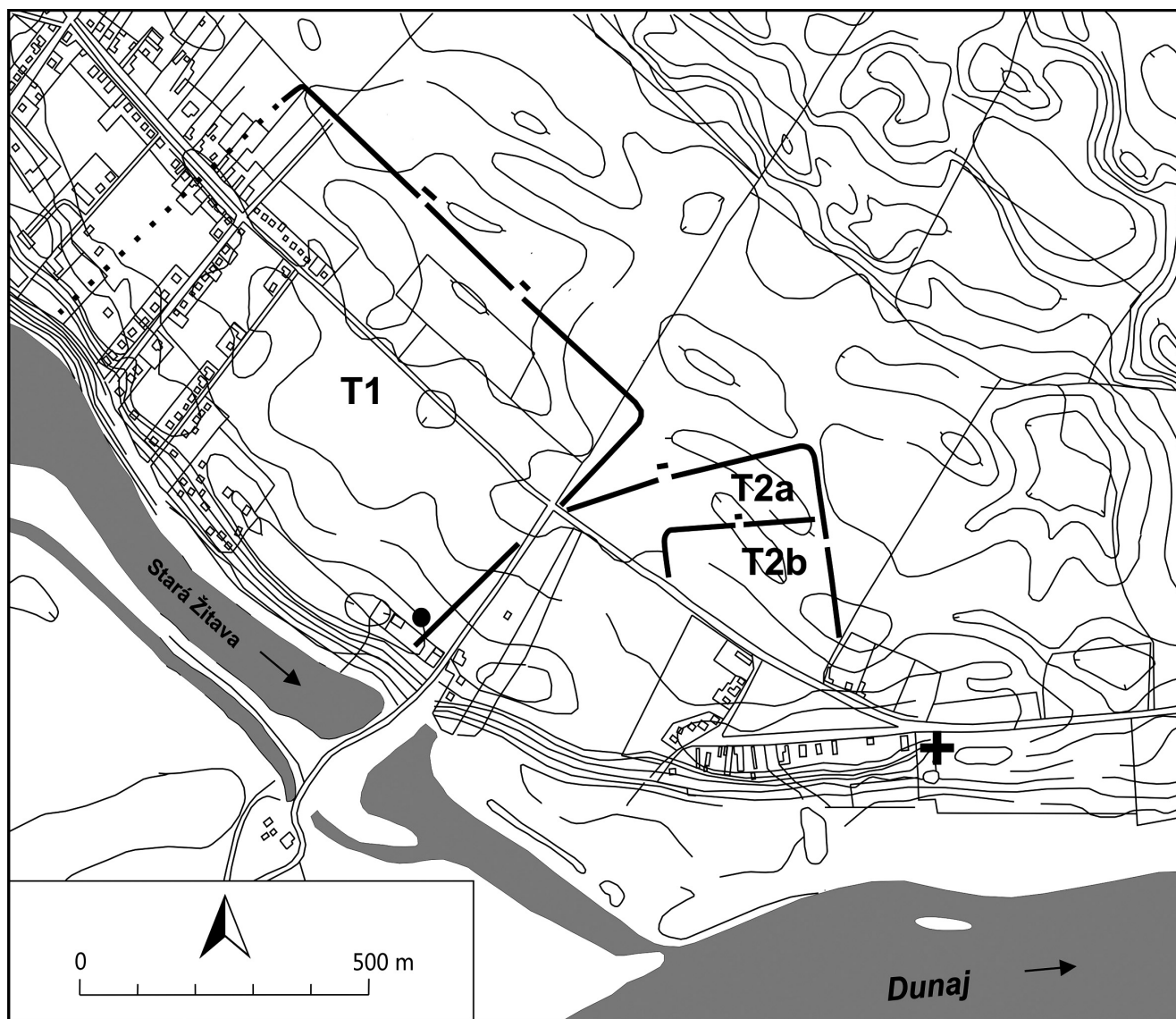
Obr. 7. Poloha kastela a dočasných rímskych táborov z obdobia markomanských vojen v Iži.
 Abb. 7. Die Lage des Kastells und der römischen temporären Lager aus der Zeit der Markomannekriege in Iža.

ná medzera o šírke 6 m. Podľa toho sa dalo predpokladať, že tábor 2 bol po čase zmenšený a dosahoval potom plochu okolo 8 ha. Neskorší sondážny výskum tento predpoklad potvrdil. Zároveň sa ukázalo, že priekopy pôvodného (2a) i zmenšeného tábora (2b) tu dosahovali približne rovnakú šírku 3 – 3,4 m i hĺbku 1,4-1,6 m.

Z výplne priekop sa výskumom získalo len niekoľko malých fragmentov úžitkovej rímskej drsnej sivej keramiky a železný cvok z obuvi. Pri povrchovom zbere za pomoci detektoru kovov sa však pri juhovýchodnom fronte tábora 1 našli dve mince (as, razba pre Faustinu I. za Antonina Pia z rokov 141-161 a sestercius Marca Aurelia, razený v rokoch 168-169) a na ploche tábora aj železný trojkrídľový hrot šíp, aké sa vo veľkom počte našli v drevozemnom tábore v Iži (*Rajtár 1996, 84*).

S týmito táborami zjavne súviselo i šesť žiarových hrobov, ktoré sa odkryli ešte v roku 1960 len asi 200 m východne od tábora 2, pri záchrannom výskume avarského pohrebiska (*Kolník 1961, 853; Čilinská 1963*). Podľa spôsobu pochovania v rozmernejších jamách, ale najmä podľa sprievodných nálezov (fragmenty keramiky, bronzové kovania opaskov, železný nôž s bronzovými kovankami pošvy a závesu, železné cvočky z obuvi) tu boli jednoznačne uložené spoločné ostatky rímskych vojakov. V dvoch hroboch sa našli i mince (v hrobe č. 3 as Marca Aurelia pre Lucia Vera, razený v dobe od decembra roku 162 do jesene roku 163, v hrobe č. 6 as Marca Aurelia, razený v dobe od decembra 164 do augusta 165), podľa ktorých možno tieto hroby spoľahlivo datovať do doby markomanských vojen (*Hüssen/Rajtár 1994, 220, obr. 6*). Je to dosiaľ vôbec jediné rímske pohrebisko z tohto obdobia, ktoré sa odkrylo v oblastiach severne od Dunaja. Je málo pravdepodobné, že by títo vojaci zahynuli v boji. Mohli zomrieť pri nejakom nešťastí, ale nemožno vylúčiť ani hypotézu, že podľahli morovej nákaze, ktorá podľa antických prameňov v tej dobe vždy znovu prepukla v rímskom vojsku. Práve obavy pred jej šírením mohli byť dôvodom, že ich urýchlene pochovali neďaleko tábora, a nie v pohrebnom areáli na rímskom území na druhej strane Dunaja.

Z uvedených poznatkov vyplýva, že táto strategicky výhodná poloha pri ústí Žitavy sa stala počas markomanských vojen najvýznamnejším východiskovým bodom pre rímske vojnové výpravy proti Kvádom. Ústie Žitavy, ležiace oproti limitnému kastelu Odiavum a v nevelkej vzdialenosti od Brigetia po prúde Dunaja, poskytovalo mimoriadne vhodné podmienky pre pristávanie a kotvenie transportných plavidiel pri preprave početného vojska i veľkého množstva nevyhnutných zásob. To bol zrejme aj hlavný dôvod, prečo Rimania zvolili práve toto miesto dvakrát po sebe na uskutočnenie týchto zložitých vojnových operácií. Možno odôvodnene predpokladať, že tieto tábory slúžili na zhromaždenie prepravených vojsk, materiálu a zásob počas dvoch odlišných expedícií. Je pravdepodobné, že pri prvej výprave, uskutočnenej zrejme v roku 173, bol postavený najskôr tábor (2a) s rozsahom okolo 20 ha. Jeho plocha bola dostatočná na umiestnenie niekoľkotisícového vojska aj s množstvom transportných zvierat a zásob. Po odchode väčšiny zhromaždeného vojska tu zjavne Rimania ponechali na istý čas časť jednotiek, ktoré zabezpečovali jeho ďalšie zásobovanie a spojenie s rímskym územím. Tieto oddiely si vtedy zrejme vybudovali zmenšený tábor (2b) s plochou okolo 8 ha.

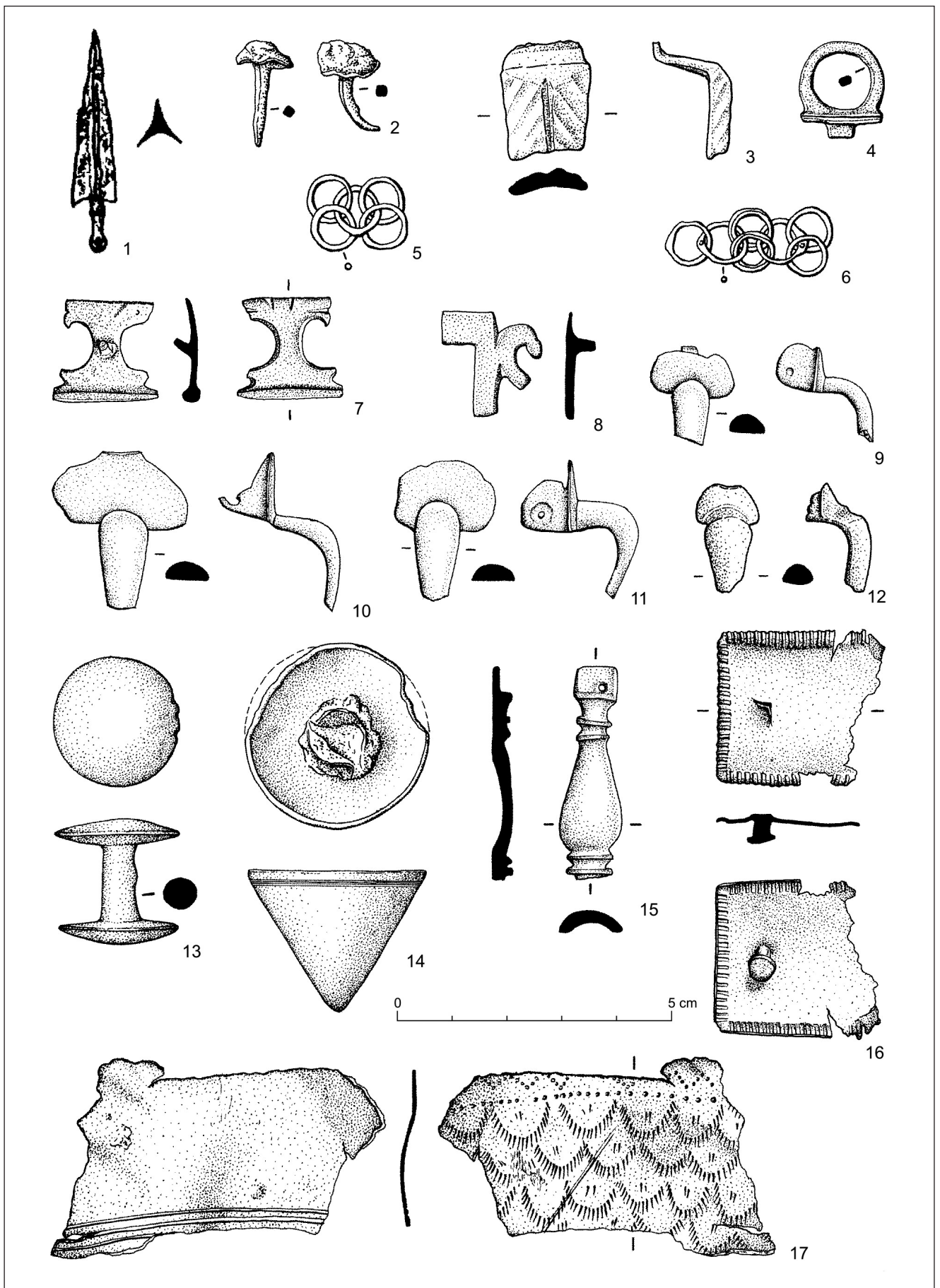
Obr. 8. Poloha dočasných rímskych táborov z obdobia markomanských vojen v Radvani nad Dunajom a vo Virte; ● zberové nálezy dvoch mincí; + poloha šiestich rímskych žiarových hrobov.

Abb. 8. Die Lage der römischen temporären Lager aus der Zeit der Markomannekriege in Radvaň nad Dunajom und in Virte; ● die Sammelfunde von zwei Münzen; + die Lage der sechs römischen Brandgräber.

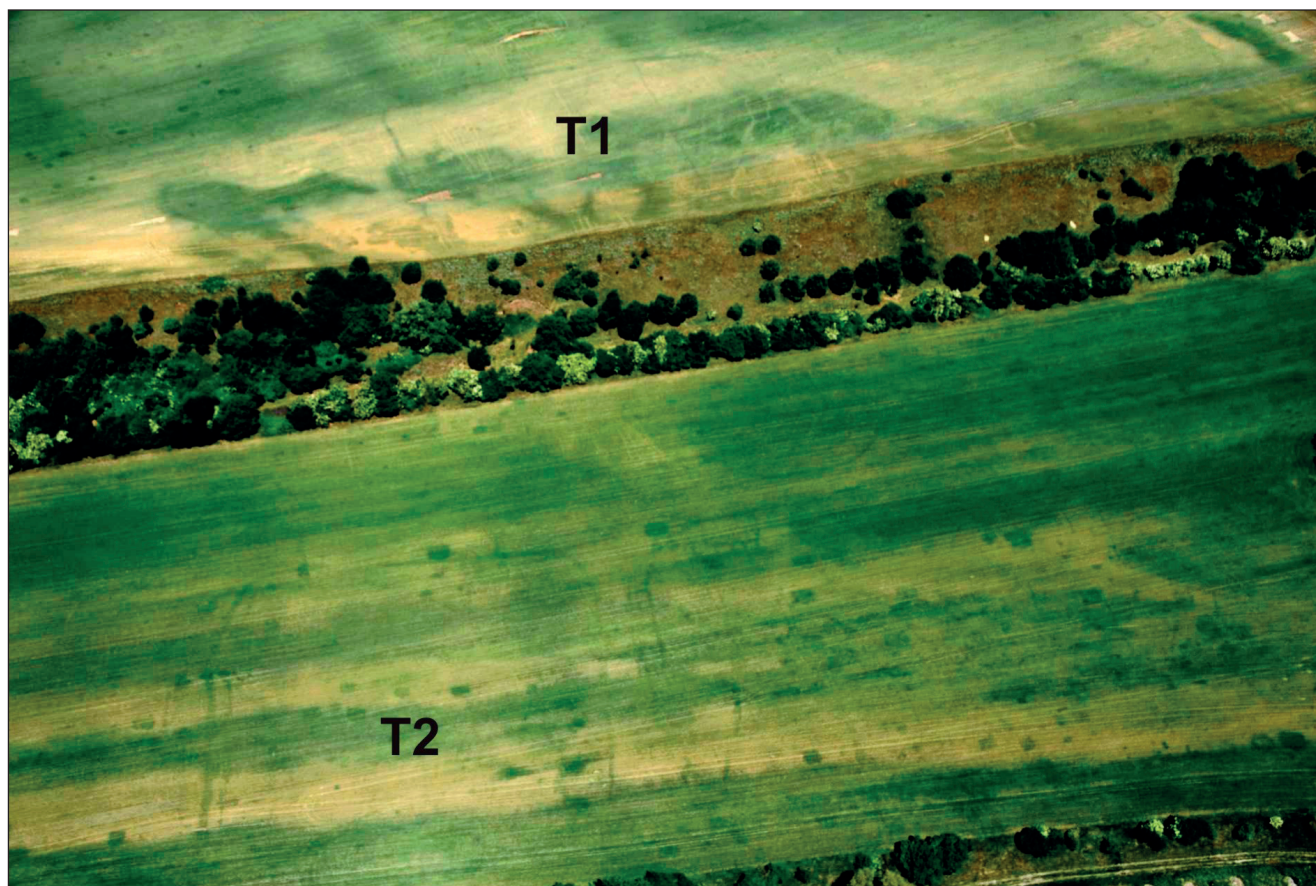
Tábor 1 s rozsahom 50 ha je dosiaľ najväčším dočasným rímskym opevnením z oblastí ležiacich severne od Dunaja. Jeho plochu možno porovnať s veľkosťami táborov, ktoré sú známe zo severnej Británie a Škótska. Tie sa spájajú s veľkými časťami alebo s celou okupačnou armádou z obdobia expedícií Agricolu a s neskoršími výpravami Septimia Severa (Jones/Mattingly 1990, 77-84). V prípade tábora Durno s rozlohou 58 ha niektoré odhady počítajú s tým, že tu mohlo byť umiestnených dokonca až 53 000 vojakov (Giliver 1999, 86-87, Abb. 38). Reálnejšie sú však zrejme o niečo nižšie odhady. Pri najväčšom tábore St. Leonards v Škótsku s plochou okolo 70 ha sa uvažuje, že tu mohla byť umiestnená armáda s počtom okolo 40 000 mužov (Jones 2012, 54-55).

Mimoriadne veľká plocha tábora 1 vo Virte poukazuje na to, že tu taktiež dočasne táborila celá rímska invázna armáda, zložená z niekoľkých vexilácií a viacerých pomocných jednotiek, ktorá mohla mať spolu i viac než 20 000 mužov. S takým mohutným zoskupením a nasadením síl proti Kvádom však možno zrejme počítať až v druhej fáze markomanských vojen počas *expeditio Germanica secunda*. Tento tábor tak s veľkou pravdepodobnosťou pochádza až z tohto obdobia.

V priestore medzi ústím Váhu a Žitavy sa kedysi nachádzalo močaristé územie s množstvom rozvetvených, dnes už odvodnených a zanesených ramien. Preto rímske vojská postupovali ďalej do krajiny Kvádov pozdĺž vyvýšenej terasy a na prepravu materiálu a zásob využili zrejme i tok Žitavy (Rajtár 2008, 178, obr. 3). Poukazuje na to ďalší dočasný rímsky tábor, ktorý sa objavil leteckým prieskumom v Chotíne. Je situovaný na nízkej terase niekdajšieho ramena Žitavy a je vzdialený od Virtu len asi 9 km. Priekopové opevnenie tábora malo obdĺžnikový pôdorys so zaoblenými nárožiami s plochou okolo 1,2 ha. Leží v priestore s hustým pravekým až stredovekým osídlením. Dvomi zisťovacími rezmi sa odkryla 2,5-3 m široká a 1,3 m hlboká hrotitá priekopa. Opevnenie bolo pôvodne zaradené do obdobia stredoveku (Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1996b, 204), ale početné novšie zberové nálezy z jeho plochy i z rozsiahleho germánskeho sídliska v jeho okolí naznačujú, že

Obr. 9. Výber zberových nálezov z priestoru dočasného rímskeho tábora v Chotíne a okolitého germánskeho sídliska.
 Abb. 9. Auswahl der Sammelfunde aus dem Bereich des römischen temporären Lagers und der umliegenden germanischen Siedlung in Chotín.

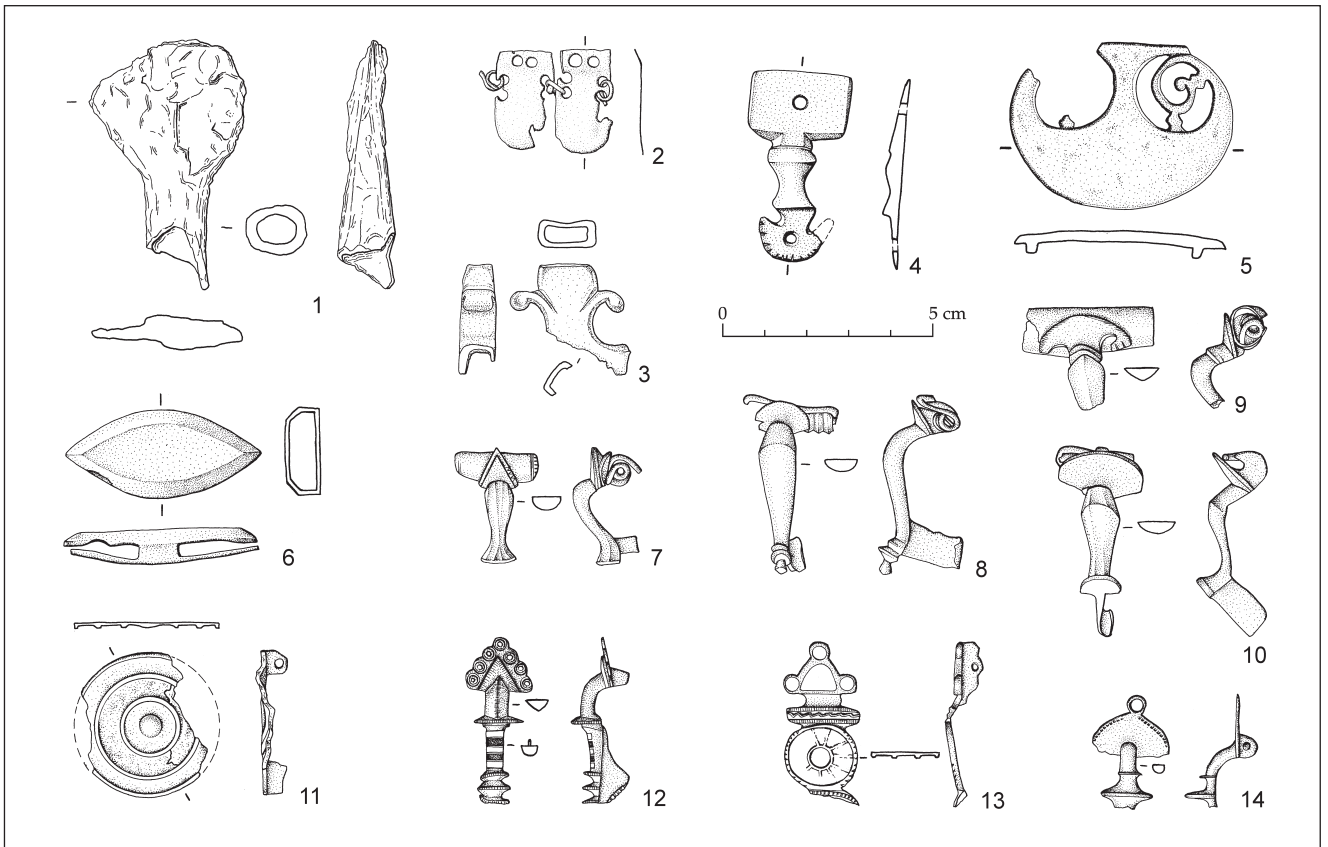

Obr. 10. Letecký záber na polohu dvoch dočasných táborov v Mužle.
 Abb. 10. Luftbildaufnahme mit der Lage von zwei römischen temporären Lager in Mužla.

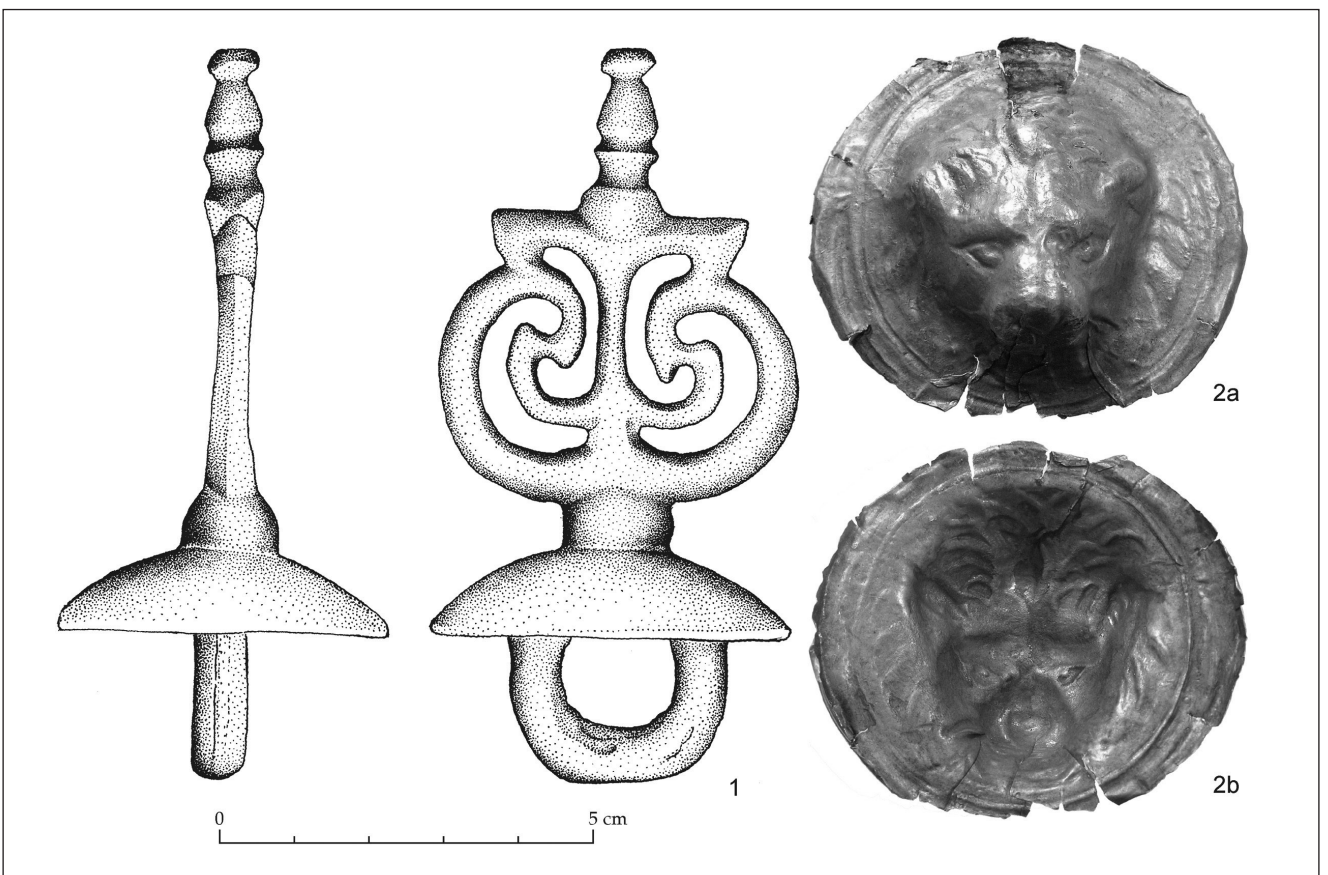
pochádza z doby markomanských vojen (obr. 9). Sú medzi nimi zastúpené viaceré rímske militária, ako trojkrídľový hrot šípu, zlomky krúžkového panciera, uzáver segmentového alebo šupinového panciera, fragment závesu meča, cvok z podrážky obuvi, olovnica i viaceré fragmenty kovaní a kolienkovitých spôn, ktoré majú paralely na náleziskách z doby markomanských vojen (*Jütting 1995, 164-177; Rajtár 1992, 157, obr. 15; 1996; Tejral 1994, 27-47; 1999, 135-144*). Tento tábor zrejme slúžil počas niektorej z vojnových výprav ako kontrolný a zásobovací oporný bod.

Podobnú funkciu mali pravdepodobne i dva tábory objavené leteckým prieskumom v Mužle, ktoré sa nachádzajú približne 3 km na sever od Dunaja, v dohľadnej vzdialenosti od rímskeho hraničného kastela Crumerum. Prvý z nich, tábor 1 bol situovaný na hrane výraznej terasy, druhý tábor 2 v jeho blízkosti pod terasou, v inundačnom území pri dnes už zregulovanom potoku (obr. 10). Podľa geofyzikálnych meraní severný front tábora 1 so zaoblenými nárožiami dosahoval dĺžku 135 m, zvyšná časť západného frontu okolo 100 m. Južná časť tábora bola sčasti zničená eróziou a zosuvom pôdy, takže jeho plochu možno len odhadnúť na niečo viac než 1 ha. Rozmery tábora 2 dosahovali približne 95 x 100 m, takže mal rozlohu okolo 1 ha. Prvý sondážny výskum ukázal, že priekopa tábora 1 so šikmými stenami a zaobleným dnom (v jednom prípade pôvodne s plochým dnom) dosahovala šírku 1,2-2,2 m a hĺbku 1-1,3 m. Z jej výplne sa nezískali žiadne nálezy. Priekopa tábora 2 dosahovala podobné rozmery, mala šírku okolo 2 m a hĺbku 1-1,2 m. V sonde na východnom fronte tohto tábora sa zistilo, že jeho priekopa bola vyhlbená do zasypaného germánskeho objektu. V ňom sa našli početné zlomky germánskej a rímsko-provinciálnej keramiky i neobvyklé množstvo fragmentov železných predmetov, medzi iným i zlomok hrotu meča. Pre datovanie je dôležitý nález stredogalskej Terry sigillaty, ktorý pochádza z antoninovského obdobia (*Kuzma/Rajtár/Tirpák 1996, 116-118*). Pri neskorších prieskumoch sa z plochy tábora 2 i v jeho okolí zozbierali početné kovové nálezy ako fragment železného hrotu oštepú, dve bronzové šupiny z panciera, fragment krížového rozdeľovača remeňov s ľaliovitými koncami i ďalšie kovania z konského postroja i viaceré rímske kolienkovité a emailované spony (obr. 11). Podľa uvedenej nálezovej situácie i týchto nálezov možno obidva tábory z Mužle datovať do obdobia markomanských vojen. Slúžili pravdepodobne ako kontrolné, prípadne i zásobovacie oporné body na spojnici medzi Váhom a údolím Hrona.

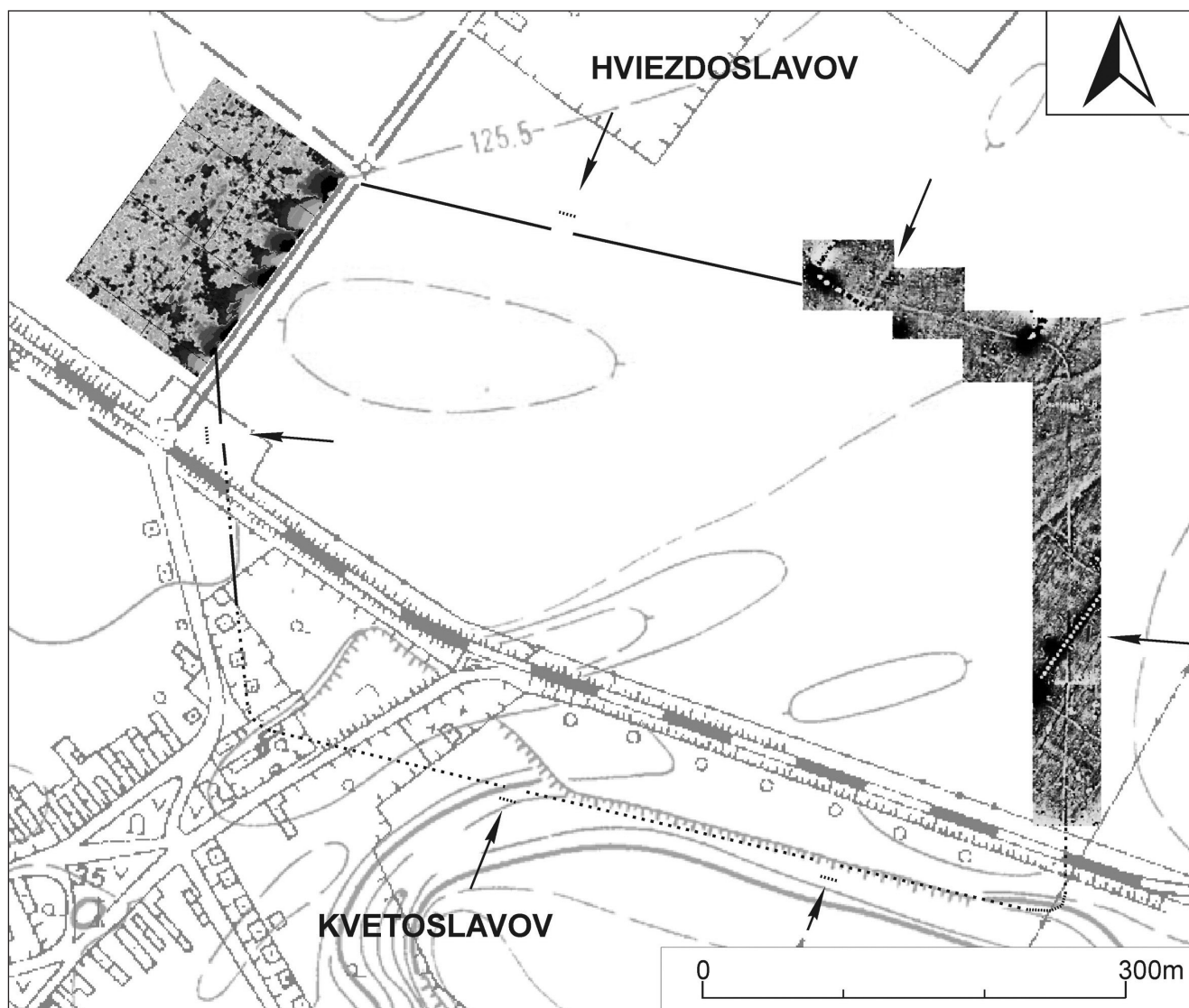
Na Pohroní sa dosiaľ nepodarilo objaviť stopy žiadneho dočasného rímskeho tábora, hoci podľa literárnej zmienky samotného Marca Aurelia tu niekde táboril so svojím vojskom počas prvej vojnovnej výpravy proti Kvádom. Množiac sa zberové nálezy rímskych, najmä kolienkovitých spôn by mohli poukazovať na prítomnosť a pohyb rímskych vojsk v období markomanských vojen v oblasti dolného Pohronia. V tejto súvislosti sú pozoruhodné najmä dva nálezy z Bíne. Prvým je masívne bronzové kovanie jarma z rímskeho záprahu s vysokým prelamaným ozdobným nástavcom (obr. 12: 1), ktorý pochádza z výskumu A. Habovštiaka (*Turčan 2010, 180, obr. 5: 3*), a má blízke paralely v nálezoch z Brigetia. Odlievacia forma

Obr. 11. Výber nálezov z priestoru dočasného rímskeho tábora 2 a okolitého germánskeho sídliska v Mužle.
 Abb. 11. Auswahl der Sammelfunde aus dem Bereich des römischen temporären Lagers 2 und der umliegenden germanischen Siedlung in Mužla.

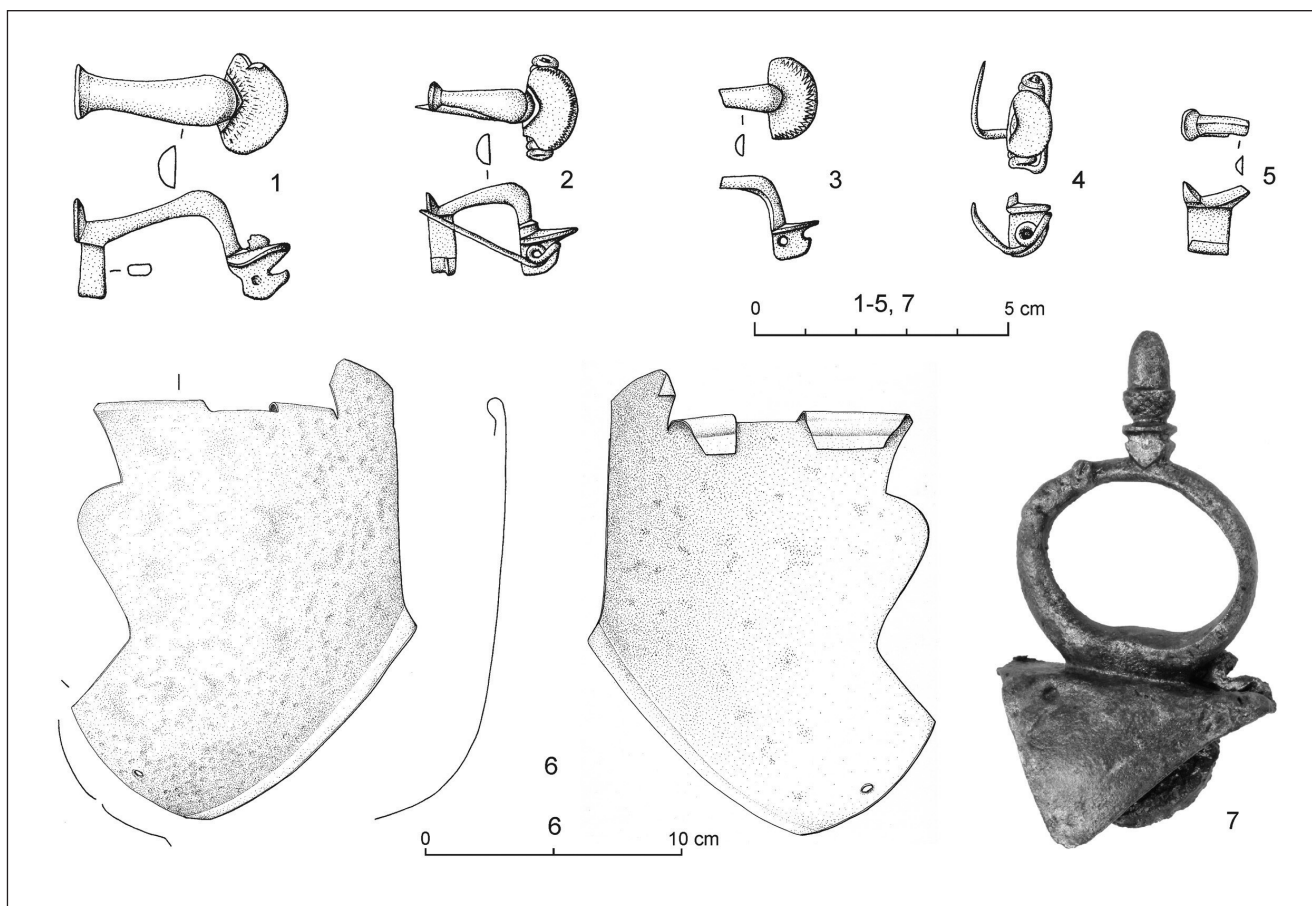
Obr. 12. Bronzové ozdobné kovanie rímskeho jarma a zlaté kovanie faléry v tvare hlavy leva z Bína.
 Abb. 12. Bronzener Jochbeschlag und Goldblechbelag von einer Phalere mit Löwenkopfdarstellung aus Bína.

Obr. 13. Poloha a rozsah dočasného rímskeho tábora vo Hviezdoslavove.
 Abb. 13. Die Lage und Ausmaße des römischen temporären Lagers in Hviezdoslavov.

na výrobu takýchto kovaní jarma sa našla v Panónii v Baláczí (*Alföldi/Radnóti 1940*, s. 317, tab. 29: 2-4). Druhým je unikátny zberový nález oválneho kovania z tenkého zlatého plechu s plasticky zobrazenou hlavou leva (obr. 12: 2a-2b), ktoré pokrývalo pôvodne zrejme bronzovú, reliéfne tvarovanú faléru z luxusného konského postroja alebo rímskeho vyznamenania (*Rajtár 2013a*, 144, 145, obr. 7). Tieto nálezy naznačujú, že niekde v Bíni alebo v blízkom okolí by sa mohol nachádzať dočasný rímsky tábor z vojnovej výpravy smerujúcej proti Kvádom údolím Hrona.

Pomerne prekvapivé bolo objavenie dočasného rímskeho tábora vo Hviezdoslavove v západnej časti Žitného ostrova, ktorý leží vo vzdialenosti 7 km od hlavného toku Dunaja. Pri leteckom prieskume bolo viditeľné len jeho severozápadné nárožie (*Kuzma/Blažová/Bartík/Rajtár 2001*, 118, obr. 71: 2). Ďalšie poznatky o jeho polohe, pôdoryse a rozsahu sa získali z archivovaných leteckých meračských snímok. Podľa nich bol tábor situovaný na brehu niekdajšieho vodného ramena a mal pôdorys v tvare kosodĺžnika. Neskoršie geofyzikálne merania spresnili polohu a rozmery tábora, ktoré možno stanoviť približne na 615 x 415 m, takže zaberá plochu okolo 25,5 ha (obr. 13). Na jeho dlhom severnom fronte boli zrejme umiestnené dva vstupy, v strede kratších strán jeden vstup s predsunutými úsekmi obranných priekop, ktoré mali šírku 14-16 m (*Rajtár/Tirpák 2008*, obr. 71-72; 2013). Sondážnymi rezmi sa zistilo, že hrotitá priekopa tábora dosahovala šírku 4,2 až 4,6 m a hĺbku 1,5 až 2,10 m. Z jej výplne sa okrem zlomku dna a spodnej časti rímsko-provinciálnej nádoby z jemnej sivožltej hliny a črepu z malej germánskej nádoby s lešteným povrchom, ktoré možno len rámcovo datovať do 2. – 3. storočia, nezískali žiadne nálezy. Juhozápadne od tábora, na okraji zaneseného ramena, už v katastri susednej obce Kvetoslavov, sa zistilo povrchovým zberom germánske sídlisko približne z rovnakého obdobia. Napriek tomu, že doterajšie nálezy zatiaľ neumožňujú presnejšie datovanie tohto tábora, je veľmi pravdepodobné, že pochádza z doby markomanských vojen (*Rajtár 2011*). Podľa jeho rozsahu v ňom mohlo počas vojnovej výpravy proti Kvádom dočasne táboriť niekoľkotisícové rímske vojsko. Postupovalo zrejme zo západu v smere od Carnunta a cez Dunaj sa mohlo prepraviť niekde juhovýchodne od Gerulaty.

Obr. 14. Výber zberových nálezov z germánskeho sídliska v Hamuliakove.
 Abb. 14. Auswahl der Sammelfunde aus der germanischen Siedlung in Hamuliakovo.

V poslednom období pribudli v západnej časti Žitného ostrova niektoré nálezy, ktoré zjavne súvisia s prítomnosťou a pohybom rímskych vojsk v tejto oblasti počas markomanských vojen. Na germánskom sídlisku v Dunajskej Lužnej, vzdialenom len asi 4 km od tábora vo Hviezdoslavove, sa našiel v bronzovom vedre hromadný nález železných predmetov, z ktorých viaceré mali rímsky pôvod. Boli medzi nimi aj dve sekery s krížovým ostrím (*dolabrae*), aké patrili k obvyklému výstroju rímskych vojakov. Depot je datovaný do stupňa B2/C1 až C1, teda do obdobia markomanských vojen, resp. krátko po nich (Bazovský 2010, 15, 23-25, obr. 5: 1-2). Zo zberov z tohto sídliska pochádza aj nález dvoch bronzových šupín z rímskeho panciera (Šimčík 2007, 92, tab. 7: 1-2) a rímsko-provinciálna doštičkovitá spona.

Ďalšie pozoruhodné, dosiaľ nezverejnené zberové nálezy pochádzajú z rozsiahleho germánskeho sídliska v Hamuliakove, ktoré je vzdialené od tábora vo Hviezdoslavove asi 6 km. K najvýznamnejším z nich patrí ľavá bronzová lícnica z rímskej prilby typu Niederbieber (obr. 14: 6). Prilby tohto typu sa používali vo výzbroji rímskej armády od polovice 2. a v prvej polovici 3. storočia. Železná lícnica z helmy rovnakého typu sa našla aj v drevozemnom tábore v Iži (Rajtár 1996, 89, obr. 6: 1) a podobná bronzová lícnica sa vyskytla aj v nálezoch z Einingu-Unterfeldu, datovaných taktiež do obdobia markomanských vojen (Jütting 1995, 164, obr. 7: 48). K ďalším významným nálezom patrí masívne liate bronzové kovanie jarma rímskeho záprahu s oblúkovite klenutou základňou a vodiacim kruhom pre liace s ozdobným nástavcom v tvare žaluďa (obr. 14: 7). Podobné kovanie pochádza z neznámeho náleziska v Panónii (Alfoldi/Radnóti 1940, 316, tab. 27: 2). V zberových nálezoch z Hamuliakova sú početne zastúpené rímsko-provinciálne kolienkovité spony, ktorých sa našlo 24 kusov, resp. fragmentov (obr. 14: 1-5). Sú medzi nimi zastúpené typy, ktoré sa vyskytli aj v drevozemnom tábore v Iži a na Mušove (Rajtár 1992, 157, obr. 5-8; Tejral 1999, obr. 44: 11-17). Ich množstvo je mimoriadne nápadné najmä preto, že dosiaľ bol z územia Žitného ostrova známy len jediný nález takejto spony z neďalekých Kralovianok (Beninger 1937, 37; Pichlerová/Tomčíková 2001, 128, obr. 10: 3). Ide síce väčšinou o nálezy bez známeho kontextu, takže nie je jasné, akým spôsobom sa dostali do germánskeho prostredia. Možno však odôvodnene predpokladať, že súvisia s pobytom a pohybom rímskych vojsk v období markomanských vojen v tejto oblasti.

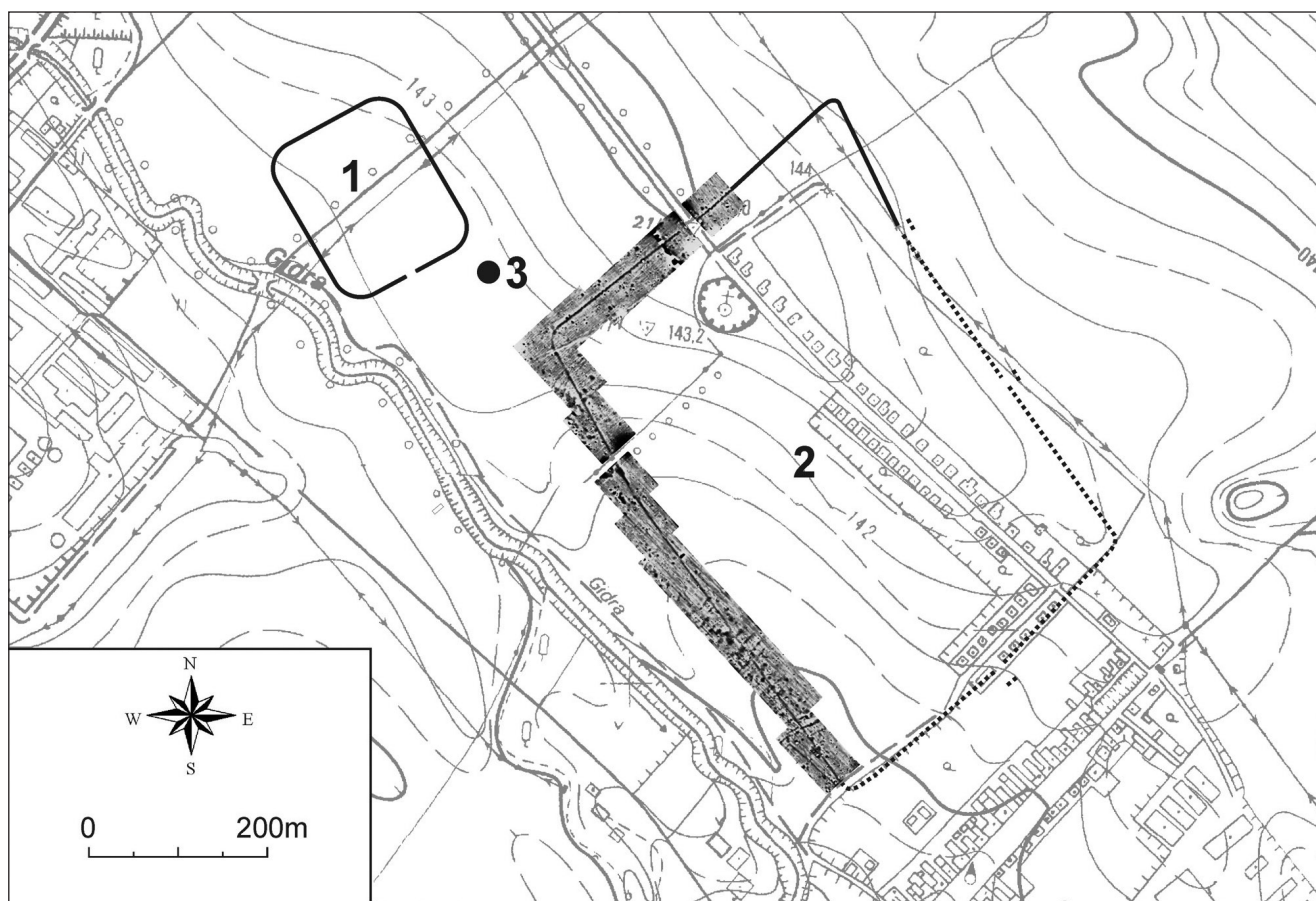
Ďalšie dva dočasné rímske tábory sa objavili leteckým prieskumom na Záhorí v Suchohrade a v Závode v blízkosti rieky Moravy. Tábor v Suchohrade leží necelé 2 km od rieky Moravy oproti nálezisku Stillfried v Dolnom Rakúsku, a je vzdialený približne 28 km severne od Dunaja. Najskôr bola z tábora viditeľná len časť línie priekopy so zaobleným nárožím. Prvou sondážou sa odkryla jeho hrotitá priekopa široká 2 m, zahĺbená 1,2 m do piesočnatého podlažia. Z jej výplne sa nezískali žiadne nálezy (Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1997, 80). Pri neskorších leteckých prieskumoch sa ukázala takmer celá línia jeho severo-

Obr. 15. Letecký záber na rímsky dočasný tábor v Závode.
Abb. 15. Luftaufnahme des römischen temporären Lagers in Závod.

západného frontu s prerušením pre vstup v strede a časť bočných línií obrannej priekopy. Geofyzikálne merania kvôli malým rozdielom magnetických anomálií nepriniesli žiadne výsledky. Pri následnom sondážnom výskume v roku 2008 sa priečnymi rezmi na všetkých troch stranách tábora odkryla 2-2,5 m široká a 1,1-1,2 m široká priekopa. V jednom z nich sa vo výplni priekopy našiel fragment neurčiteľného železného predmetu. Šírka tábora podľa týchto sondáží dosahovala 120 m, jeho juhovýchodné ohraničenie sa však nepodarilo zistiť, takže jeho rozsah možno len odhadovať na niečo vyše 1 ha. Zberom z plochy tábora a jeho okolia sa nezískali žiadne nálezy z doby rímskej. Napriek týmto neurčitým poznatkom podľa jeho polohy neďaleko výhodného prechodu cez rieku Moravu a oproti vyvýšenine v Stillfriede s viacerými nálezmi rímskych militárií, ktoré súvisia pravdepodobne s pobytom rímskych vojsk v dobe markomanských vojen (Pollak 2009, 158), možno predpokladať, že ide o krátkodobý rímsky tábor z tohto obdobia.

Jednoznačnejšia bola identifikácia tábora v Závode, ktorý bol situovaný na okraji inundačného územia rieky Moravy v tesnej blízkosti jej niekdajšieho ramena. Je vzdialený od Dunaja viac než 40 km a od tábora v Suchohrade približne 17 km. Pri leteckom prieskume v roku 1998 (Blažová/Kuzma/Rajtár 2000, 41) sa črtal takmer celý jeho obdĺžnikovitý pôdorys so zaoblenými nárožiami i viaceré zahĺbené sídliskové objekty (obr. 15). Pri opakovanom leteckom prieskume v nasledujúcom roku sa ukázal pri jeho južnom fronte ďalší úsek línie so zaobleným nárožím. Predpokladalo sa, že by mohlo ísť o druhý dočasný rímsky tábor (Kuzma/Blažová/Bartík/Rajtár 2001, 112, 114, obr. 69: 2). Viaceré zbery ukázali, že táto poloha bola osídlená od doby bronzovej až po včasný stredovek. Prevažovali však nálezy z doby rímskej, ktoré poukazovali na intenzívne germánske osídlenie v 1. – 3. storočí. Neskôr sa na celej ploche tábora uskutočnilo geofyzikálne meranie, ktoré spresnilo jeho rozsah. Tábor dosahoval rozmery 230 x 170 m a zaberá tak plochu okolo 3,9 ha. Meranie však neprinieslo žiadne jednoznačnejšie poznatky o umiestnení vstupov do tábora ani o priebehu druhej línie predpokladanej priekopy. V roku 2006 sa tu uskutočnil zisťovací výskum. Dvomi priečnymi rezmi sa skúmala priekopa tábora. V prvom reze na jeho východnom fronte sa odkryla hrotitá priekopa so zaobleným dnom, ktorá bola zahĺbená 1,6-1,7 m do pieskového podložja a dosahovala šírku 3-3,1 m. V hornej časti jej zásypu sa našli keramické črepy z 8. – 9. storočia, nižšie zlomok reliéfne zdobenej misky Terry sigillaty Drag. 37 rheinzaberskej produkcie z konca 2. až prvej tretiny 3. storočia, zlomok germánskej vaničkovitej misky a hrot železného kresadla. Tieto nálezy sa však do jej výplne dostali neskôr z okolia (Elschek/Rajtár 2008, 54-55, obr. 32: 1-2; 34). V druhom reze umiestnenom na južnom fronte tábora sa ukázala 4 m široká a 1,5 m hlboká hrotitá priekopa a priebeh 0,7-0,8 širokého a 0,9 m hlbokého žľabu. Na objasnenie ich vzájomného chronologického postavenia sa vedľa rezu odkryla sonda o rozmeroch 10 x 8 m. V nej sa zistilo, že priekopa pretínala starší žľab pravdepodobne z laténskeho obdobia. Zároveň

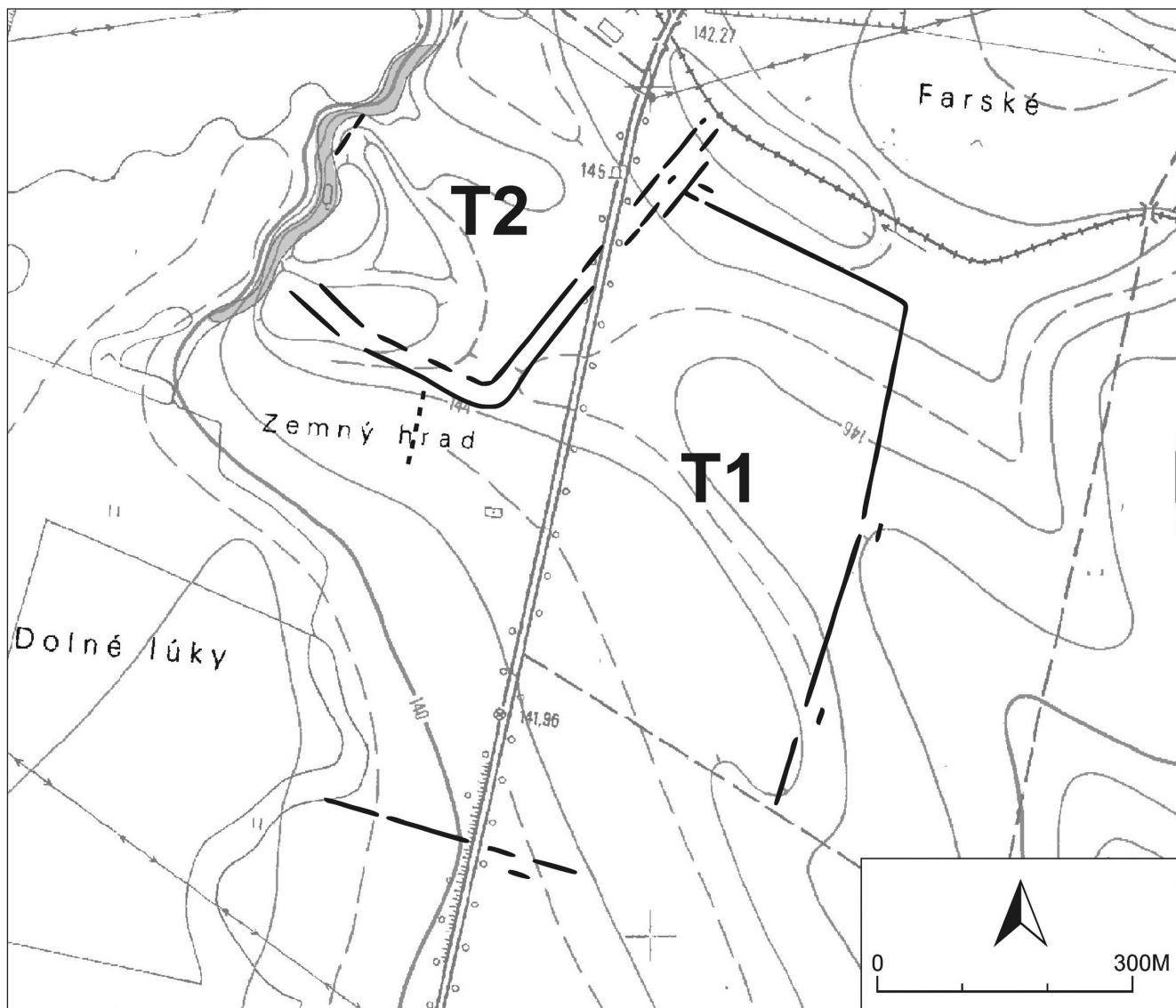
Obr. 16. Poloha a rozsah dočasných rímskych táborov v Cíferi-Páci.
 Abb. 16. Die Lage und Ausmaße der römischen temporären Lager in Cífer-Pác.

sa odkryl mladší germánsky sídliskový objekt, ktorý sčasti prekryval zásyp priekopy. Na základe nálezov ho možno datovať rámcovo do 1. polovice 3. storočia. Výskum v Závode tak potvrdil len jeden dočasný rímsky tábor. Prekrytie jeho priekopy germánskym sídliskovým objektom z 1. polovice 3. storočia potvrdzuje jeho predpokladané datovanie do obdobia markomanských vojen. Ďalšie nálezy poukazujú na germánske osídlenie tejto polohy v staršej i v mladšej dobe rímskej (Elschek/Rajtár 2008, 55, obr. 32: 3; 35-36)

Tieto dva tábory zrejme súviseli s výpravami proti Markomanom, ktorých východiskom bolo Carnuntum a smerovali pozdĺž rieky Moravy ďalej na sever (Komoróczy 2009, 124). Dokladom tejto postupovej trasy je veľký dočasný rímsky tábor s rozlohou 46 ha objavený v Engelhardstetten, ktorý leží priamo v predpolí Carnunta len asi 5 km od Dunaja (Kandler 1986; Stuppner 2008, 55, 59), a menší tábor odkrytý v obci Bernhardsthal v Dolnom Rakúsku (Adler 1986). Tábory v Suchohrade a v Závode mohli slúžiť ako oporné, kontrolné a zásobovacie body. Podľa ich veľkosti v Suchohrade mohol táboriť oddiel s počtom okolo 500 vojakov, v Závode väčšia jednotka o sile okolo tisíc mužov.

Novšie sa objavili dočasné rímske tábory na dvoch miestach aj hlbšie v kvádskom území. Prvým z nich je Cífer-Pác, ktorý je vzdialený od toku Dunaja pri Gerulate okolo 40 km. Najskôr sa na snímkach zverejnených na Google Earth identifikovali severozápadne od miestnej časti Pác obrysy štvorcovitého útvaru so zaoblenými nárožiami. Šikmo cez jeho stred prechádza miestna cesta. Svojím tvarom i rozmermi 159 x 188 m zodpovedal pôdorysu menšieho rímskeho tábora s plochou takmer 3 ha. V línii priekopy bolo zreteľnejšie badateľné len jedno prerušenie pre vstup v strede jeho juhovýchodnej strany. Neskôr sa pri prehliadaní archivovaných snímkov podarilo pri severovýchodnom okraji obce objaviť ďalšie nárožie. Na jeho overenie sa tu v roku 2009 uskutočnilo geofyzikálne meranie. Jeho výsledky spolu s leteckou snímkou ukázali, že ide o stopy druhého dočasného rímskeho tábora, ktorý mal značný rozsah. Rovná línia priekopy jeho severozápadného frontu mala šírku 428 m, mierne lomená línia juhozápadného frontu dosahovala dĺžku viac než 600 m. Jeho pôdorys s predpokladanou plochou okolo 26 ha mal zrejme tvar lomeného romboidu. V strede kratšej, severozápadnej strany bol priebeh jeho priekopy prerušený v mieste vstupu s predsunutým obranným úsekom priekopy. Na dlhšom juhozápadnom fronte bolo možné rozpoznať dve prerušenia priekopy v dĺžke necelých 20 m pre ďalšie vstupy do tábora z tejto strany. Pred jedným z nich sa črtal aj predsunutý krátky úsek obrannej priekopy. Severovýchodný a juhovýchodný front tábora zachádzajú do záhrad a pod zástavbu obce (obr. 16).

V roku 2009 sa tu uskutočnil krátkodobý zisťovací výskum. Celkovo sa vyhlbilo päť zisťovacích rezov. Jeden bol umiestnený priečne na severovýchodnú, druhý na juhozápadnú líniu priekopy menšieho tábora 1 pozdĺž miestnej cesty. V prvom z nich sa odkryla priekopa, ktorá mala v profile výrazný hrotitý tvar s rovnými stenami. Jej dno siahlo do hĺbky 2,3 m a jej

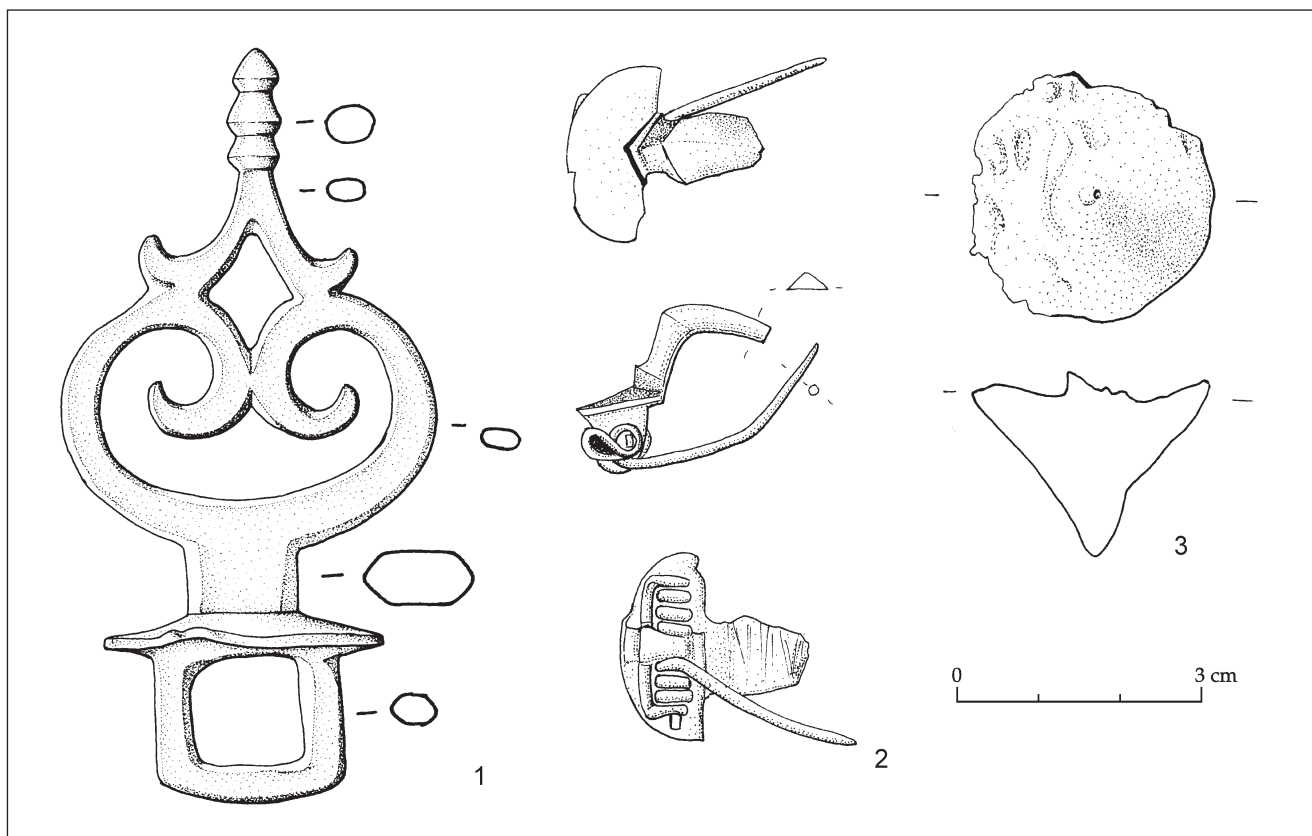
Obr. 17. Poloha a rozsah dočasných rímskych táborov vo Vrábľoch.
 Abb. 17. Die Lage und Ausmaße der römischen temporären Lager in Vrábľe.

pôvodnú šírku možno odhadnúť na 4 m. V druhom reze sa nepodarilo zachytiť priebeh priekopy, zrejme tu bolo prerušenie pre vstup do tábora.

Ďalšie dva rezy sa umiestnili na severnom fronte tábora 2 vedľa príjazdovej cesty do Pácu, jeden priečne cez líniu jeho priekopy, druhý cez predsunutý úsek priekopy pred vstupom (*titulum*). Piaty rez smeroval priečne na priebeh juhozápadnej línie priekopy tohto tábora pri remízke so stromami. Priekopa tábora 2 mala vo všetkých rezoch pravidelný hrotitý tvar s rovnými stenami, dosahovala šírku 3,4-3,6 m a bola zahĺbená do sprasového podlažia 1,8-2,3 m (Rajtár 2013).

Z výplne priekop sa nezískali žiadne relevantné nálezy pre ich datovanie. Pre časové zaradenie týchto dvoch dočasných rímskych poľných táborov do obdobia markomanských vojen však svedčia viaceré indície. Pri záchrannom výskume v roku 1993 sa v Cíferi-Páci, v priestore medzi vtedy ešte neznámymi tábormi (obr. 15: 3), z výplne výkopom porušenej germánskej chaty získali viaceré pozoruhodné nálezy. Popri črepoch germánskej keramiky a viacerých železných predmetoch sa tu našli početné fragmenty rímskych militárií (fragmenty bronzových šupinových pancierov a ďalších súčastí rímskeho vojenského výstroja) a zlomok z dna misky *terra sigillata* Drag. 18/31, datovanej do 2. polovice 2. storočia (Cheben/Ruttkay 1995, 68, obr. 42-43; 2010). Tieto nálezy už vtedy naznačovali, že súvisia zrejme s pohybom rímskych vojsk v tejto oblasti v období markomanských vojen (Hüssen/Rajtár 1994, 220, obr. 9). Podobnou indíciou je aj zberový nález mince - sestercia *Marca Aurelia* (Novosedlík 1994), ktorá sa našla na poli západne od cesty medzi Cíferom a Pácom, ako aj kovanie z kónského postroja, ktoré sa našlo pri prospekcii náleziska Nad mlynom v Cíferi-Páci, na pravom brehu potoka Gidra (Kolník/Rajtár 2004, 205-208, obr. 3: 1a-b). Až objavenie dvoch rímskych táborov ukázalo jednoznačnú súvislosť týchto nálezov s dočasným pobytom rímskych jednotiek v období markomanských vojen priamo v tomto priestore.

Dva tábory s odlišnou veľkosťou dokladajú pobyt dvoch rozdielnych jednotiek, resp. vojenských zoskupení. Menší tábor 1 s plochou bežmála 3 ha mal dostatočnú plochu pre umiestnenie pomocného vojenského oddielu, buď pešej kohorty, ale

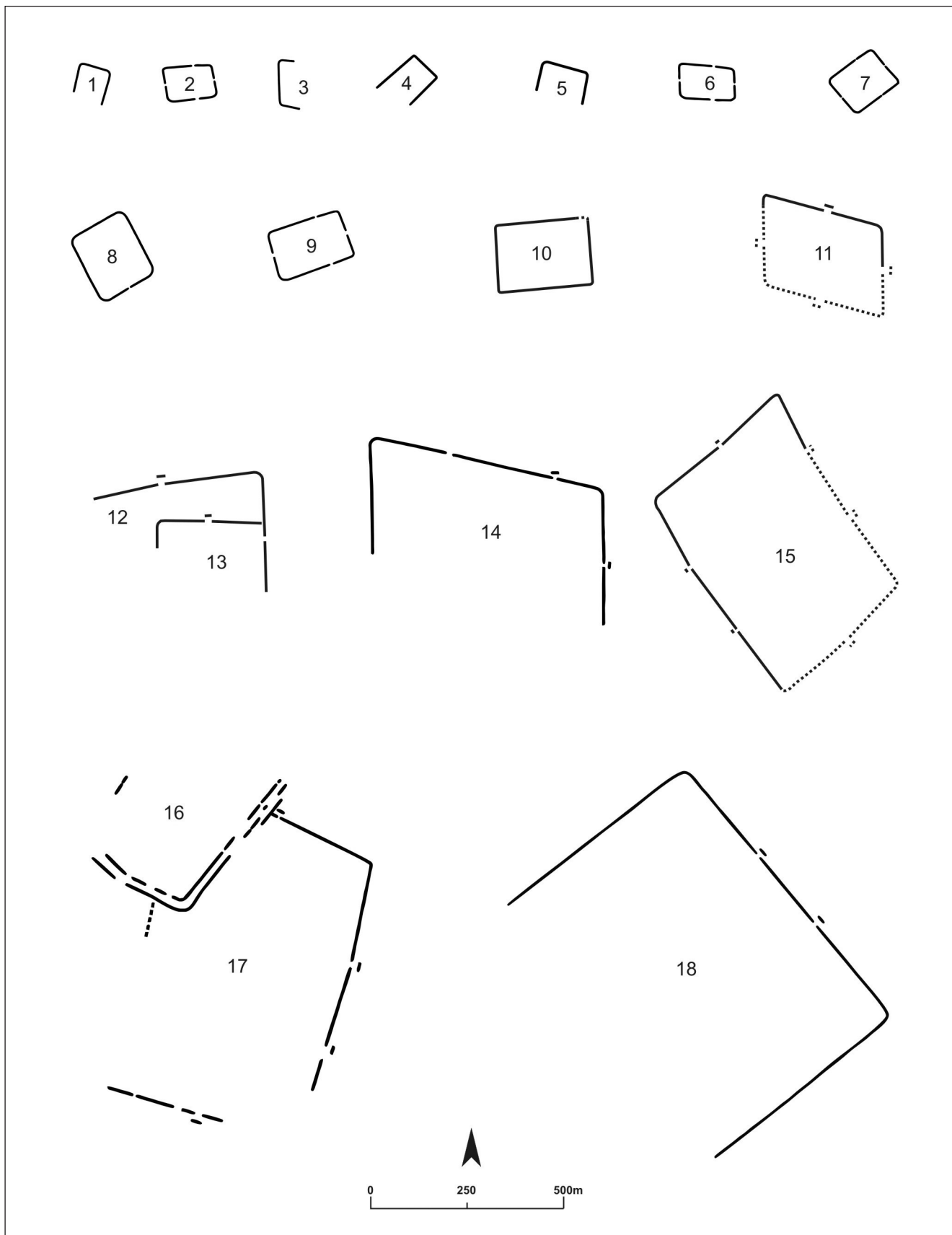

Obr. 18. Výber zberových nálezov z Vrábeľ. 1 - bronzové ozdobné kovanie rímskeho jarma; 2 - fragment kolienkovitej spony; 3 - olovnica.
 Abb. 18. Auswahl der Sammelfunde aus Vráble. 1 - bronzener Jochbeschlag; 2 - Fragment einer römischen Kniefibel; 3 - kegelförmiger Lot.

skôr aly s 500 jazdcami. Veľký tábor 2 s rozlohou okolo 26 ha poskytoval priestor pre veľké zoskupenie viacerých oddielov (vexilácií) zodpovedajúceho počtom celej légii (veľkosť légie v tom období sa odhaduje okolo 6 500 mužov). Rímske tábory v Cíferi-Páci sa nachádzali hlbšie v germánskom území vo vzdialenosti približne 40-50 km od rímskych hraníc na Dunaji. Nedá sa vylúčiť, že ich vybudovali rímske jednotky počas dvoch rozdielnych vojenských operácií alebo aj fáz markomanských vojen. V takom prípade by bol medzi ich vybudovaním časový posun a Rimania využili na založenie táborov dvakrát po sebe rovnaké výhodné miesto v rovinatej, pravdepodobne v otvorenej krajine na brehu potoka Gidra, ktorý poskytoval dostatočný zdroj vody. Skôr však boli vybudované počas jednej vojenskej operácie alebo výpravy. V tom prípade tu mohli táboriť naraz dve rozdielne veľké jednotky, prípadne menšia operatívna (jazdecká?) jednotka mohla vopred vyhľadať príhodné miesto pre tábor veľkého vojenského zoskupenia. Najpravdepodobnejšia je však možnosť, že po odchode veľkého vojenského kontingentu zostala na tomto výhodnom mieste menšia jednotka, ktorá potom zabezpečovala kontrolu spojovacej a zásobovacej trasy. Tábor 2 v Cíferi-Páci zodpovedá svojou veľkosťou táboru vo Hviezdoslavove a je od neho vzdialený približne 30 km. Je preto možné, že vojsko, ktoré po prechode cez Dunaj istý čas táborilo v západnej časti Žitného ostrova sa pri ďalšom postupe na výprave proti Kvádom presunulo do tejto oblasti s hustým germánskym osídlením.

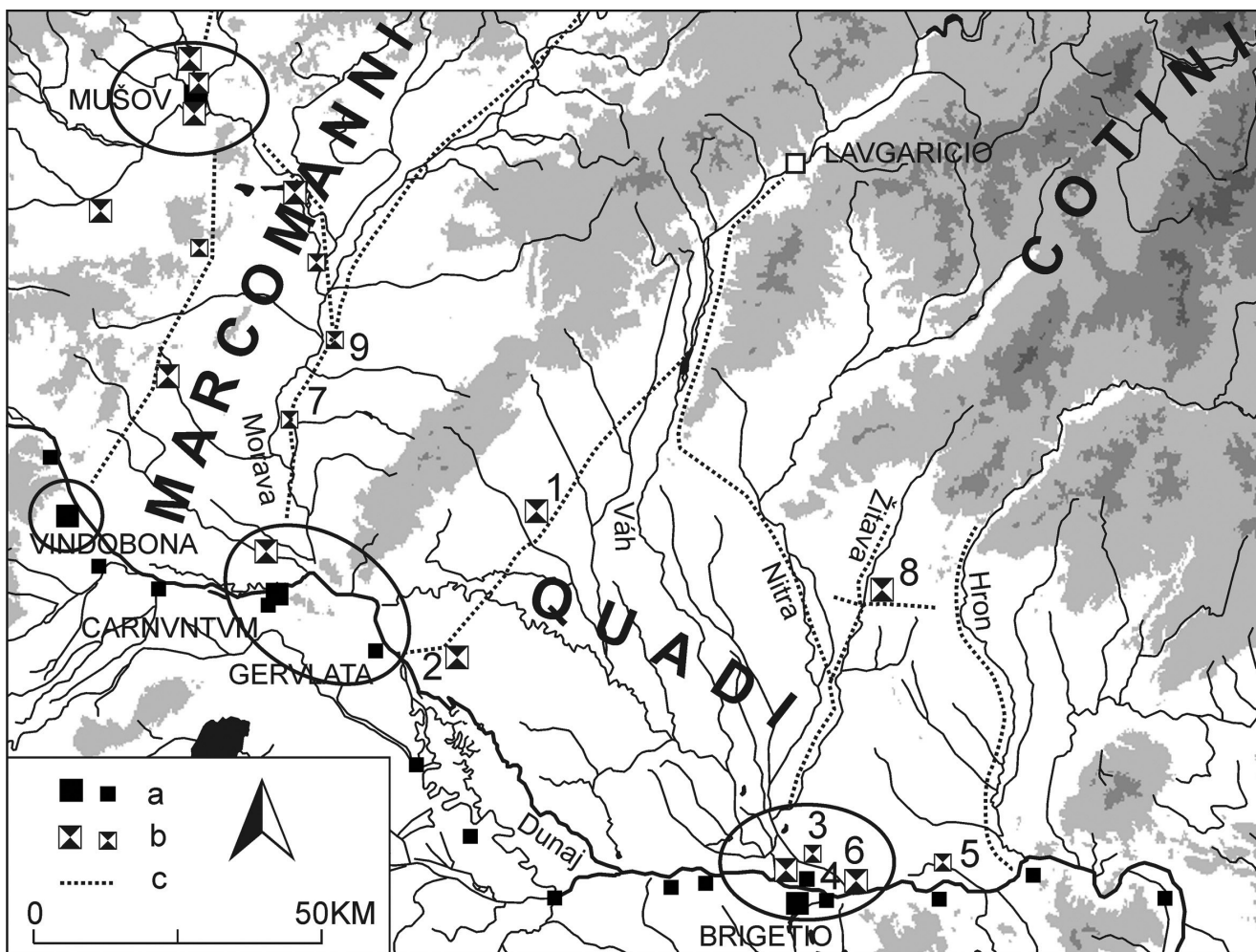
Na prítomnosť a pohyb rímskych vojsk v období markomanských vojen v tomto priestore poukazujú aj niektoré ďalšie nálezy. Pri záchrannom výskume vo Zvončine (náleziisko sa pôvodne lokalizovalo do katastra obce Biely Kostol) sa v zásepe jednej germánskej chaty okrem črepov germánskej keramiky a bronzovej spony typu Almgren 41 našli aj viaceré bronzové šupiny z rímskeho panciera. Tento nálezoý komplex možno datovať do stupňa B2/C1, teda do obdobia okolo markomanských vojen (Hüssen/Rajtár 1994, 220, obr. 8). Ďalšie pozoruhodné nálezy pochádzajú z depotu železných predmetov z germánskeho sídliska v Čataji. Vyskytli sa v ňom viaceré predmety, ktoré sú zjavne rímskeho pôvodu, ako tri obruče z nábojov kolies voza, jeden zákolesník, masívny kľúč a najmä časť roštu. Depot možno datovať s najväčšou pravdepodobnosťou taktiež do obdobia okolo markomanských vojen (Bazovský 2007). Z tohto germánskeho sídliska pochádzajú aj zberové nálezy dvoch kolienkovitých spôn (Bazovský 2005, 133, tab. 18: 7, 17) a dvoch ďalších doštičkovitých spôn rímsko-provinciálneho pôvodu.

Dva dosiaľ posledné dočasné rímske tábory sa objavili pri geofyzikálnych meraniach vo Vrábľoch, ktoré sa realizovali v súvislosti s výskumom rozsiahleho sídliska a opevnenia zo staršej doby bronzovej v polohe Fidvár (Bátora et al. 2009, 10-11, obr. 3-4). Náleziisko leží v mierne zvlnenej krajine na okraji výraznej terasy, ktorá prevyšuje pomerne široké inundačné územie rieky Žitavy. Na zvažujúcom sa svahu a okraji terasy i v inundácii rieky Žitavy sa nachádza germánske sídlisko z 2. - 3. storočia (Točík 1981, 298; Bátora/Eitel/Falkenstein/Rassmann 2009, 26). Vráble sú vzdialené na sever od toku Dunaja 50-60 km.

Obr. 19. Porovnávací diagram táborov: 1 - Mužla (T2), 2 - Iža (T3), 3 - Suchohrad, 4 - Chotín, 5 - Mužla (T1), 6 - Iža (T4), 7 - Iža (T5), 8 - Cífer-Pác (T1), 9 - Iža (T2), 10 - Závod, 11 - Iža (T1), 12 - Radvaň nad Dunajom (T2a), 13 - Radvaň nad Dunajom (T2b), 14 - Hviezdoslavov, 15 - Cífer-Pác (T2), 16 - Vrábľa (T2), 17 Vrábľa - (T1), 18 - Virt (T1).

Abb. 19. Vergleichsdiagramm der römischen Feldlager: 1 - Mužla (T2), 2 - Iža (T3), 3 - Suchohrad, 4 - Chotín, 5 - Mužla (T1), 6 - Iža (T4), 7 - Iža (T5), 8 - Cífer-Pác (T1), 9 - Iža (T2), 10 - Závod, 11 - Iža (T1), 12 - Radvaň nad Dunajom (T2a), 13 - Radvaň nad Dunajom (T2b), 14 - Hviezdoslavov, 15 - Cífer-Pác (T2), 16 - Vrábľa (T2), 17 Vrábľa - (T1), 18 - Virt (T1).

Obr. 20. Mapa s rozmiestnením dočasných rímskych táborov z obdobia markomanských vojen severne od stredného Dunaja. a – rímske hraničné opevnenia; b – dočasné rímske tábory; c – predpokladané smery postupu rímskych vojsk. 1 – Cífer-Pác; 2 – Hviezdoslavov; 3 – Chotín; 4 – Iža; 5 – Mužla; 6 – Radvaň nad Dunajom a Virt; 7 – Suchohrad; 8 – Vráble; 9 – Závod.

Abb. 20. Karte mit der Dislozierung der römischen temporären Lager aus der Zeit der Markomannekrige nördlich der mittleren Donau. a – römische Grenzbefestigungen; b – temporäre römische Lager; c – vermutete Vormarschtrassen der römischen Militärtruppen. 1 – Cífer-Pác; 2 – Hviezdoslavov; 3 – Chotín; 4 – Iža; 5 – Mužla; 6 – Radvaň nad Dunajom a Virt; 7 – Suchohrad; 8 – Vráble; 9 – Závod.

Geofyzikálne merania obsiahli plochu 67 ha, neskôr až vyše 80 ha. Na výsledných mapách sa ukázali zreteľné stopy priekop dvoch dočasných rímskych táborov (obr. 17). Menší, označený ako tábor 2, sa prímýkával k hrane terasy Žitavy a svojou plochou zaberá aj polohu Fidvár. Na hrane terasy sa črtal úsek priekopy jeho západného frontu s prerušením zrejme pre vstup. Zvyšná časť opevnenia tu bola už pravdepodobne zničená eróziou terasy. Na južnom a východnom fronte bol opevnený dvojicou paralelných priekop, vzdialených od seba 18-20 m. Na severe siahalo opevnenie až k miestnemu potoku, ale jeho ďalší priebeh sa nepodarilo zistiť. Vo východnom fronte vnútornej priekopy tábora sú badateľné dve prerušenia pre vstupy, pred jedným z nich aj predsunutý krátky úsek priekopy (*titulum*). Pred ním sa črtal ešte ďalší úsek predsunutej tretej priekopy vzdialenej od prvej, vnútornej priekopy 30-31 m. Vnútorne rozmery tábora dosahovali približne 400 x 300 m, takže jeho rozlohu možno odhadnúť na 12 ha.

Väčší tábor 1 bol opevnený len jednou priekopou. Svojím severným frontom, v ktorom bol badateľný vstup s predsunutým úsekom priekopy, sa pripájal k úseku tretej priekopy menšieho tábora 2. Jeho pôdorys mal lichobežníkový tvar, v severojužnom smere dosahoval dĺžku 755 až 800 m, jeho šírka v južnej časti bola približne 510 m. Rozlohu tábora možno odhadovať na 35-36 ha. V jeho dlhom východnom fronte sa črtali dve prerušenia priekopy pre vstupy, ďalší bol zrejme v strede južného frontu. Pred všetkými týmito vstupmi sa dali rozpoznať aj krátke úseky predsunutých priekop (*titula*).

V rokoch 2010-2012 sa tieto výsledky geofyzikálnych meraní overovali sondážnym výskumom. Najskôr sa priečnymi rezmi skúmala priekopa pri severnom vstupe východného frontu tábora 1 a predsunutý úsek priekopy pred týmto vstupom. Obidve mali v profile pravidelný hrotitý tvar. Priekopa tábora dosahovala šírku 3,4-3,6 m a jej mierne zaoblené dno siahlo do hĺbky 1,8 m. Priekopa *titula* mala šírku 2,8-3 m a hĺbku 1,6 m. Neskôr sa skúmali priekopy oboch táborov v priestore, kde sa ich opevnenia pripájali. Priekopa tábora 1 tu dosahovala šírku 3,2-3,4 m a hĺbku 1,9-2 m. Ukázalo sa, že bola zahĺbená do zasypaného predsunutého úseku tretej priekopy tábora 2, ale vzápätí bola ukončená. To znamená, že ich plochy sa neprekrývali, ale opevnenie väčšieho tábora 1 tu bolo skutočne pripojené až neskôr k opevneniu tábora 2.

Všetky priekopy v ostatných rezoch mali v profiloch obvyklý hrotitý tvar a veľmi podobné rozmery. Titulum pred severným vstupom tábora 1 malo šírku 3,4-3,6 m a hĺbku 1,8 m. Tretia predsunutá priekopa tábora 2 dosahovala šírku 3,2-3,4 m a hĺbku 1,8 m, druhá obranná priekopa tohto tábora šírku 3,4-3,6 m a hĺbku 1,9 m. V sonde v priestore severného vstupu na východnom fronte tábora 2 sa ukázalo, že jeho prvá obranná priekopa, ktorá tu mala šírku 3,0-3,2 m a hĺbku 2 m, bola po krátkom čase zámerne zasypaná. Neskôr bola na jej vnútornom okraji do tohto zasypania vyhlbená užšia a plytšia priekopa (dosahovala šírku 2 m a hĺbku len 1 m), ktorá prechádzala potom pozdĺžne aj cez celý vstup tábora. Táto predstavba opevnenia tábora 2 zrejme súvisela s neskorším pripojením opevnenia väčšieho tábora 1, ale dôvod zámerného zasypania prvej obrannej priekopy v tomto úseku a neskoršieho vyhlbenia užšej a plytšej priekopy v jej pôvodnej línii aj cez vstup je nejasný.

Zo sondážnych výskumov priekop sa okrem dvoch železných cvočkov z obuvi a dvoch malých črepov nezískali žiadne relevantné nálezy pre bližšie datovanie týchto táborov. Zo systematických zberov z tohto priestoru však pochádza niekoľko predmetov, ktoré zjavne súvisia s pobytom rímskych vojsk. Okrem deformovanej kuželovitej olovnice je to fragment bronzovej rímsko-provinciálnej kolienkovitej spony, ale najmä masívne bronzové kovanie s ozdobným prelamaným nástavcom z rímskeho jarma záprahu voza (obr. 18). Kolienkovitá spona má viaceré paralely v nálezoch z drevozemného tábora v Iži i z Mušova. Takmer zhodné analógie k bronzovému kovaniu z jarma, ktoré možno datovať do druhej polovice 2. až prvej tretiny 3. storočia, pochádzajú z Brigetia (*Alföldi/Radnóti 1940*, s. 317, tab. 29: 2-3). Obidva tábory vo Vrábľoch tak možno pomerne spoľahlivo datovať do doby markomanských vojen.

Tábor 2 ako jediný z doposiaľ známych takýchto dočasných rímskych táborov z oblastí severne od stredného Dunaja, bol opevnený dvojitou priekopou. Na jeho východnom fronte bola jeho obrana posilnená ešte aj o úsek tretej priekopy. Preskúmané situácie taktiež dokladajú pomerne prácne prestavby a zmeny jeho opevnenia. Sú to indicie, ktoré poukazujú na to, že mohol slúžiť i ako zimný tábor (*hiberna*) v druhej fáze markomanských vojen. Jeho plocha s rozlohou 12 ha poskytovala dostatok priestoru pre umiestnenie jednotky s počtom niekoľko tisíc vojakov aj s dostatočnými zásobami na niekoľko mesiacov. Tábor 1, s odhadovanou plochou 35-36 ha, bol vybudovaný a pripojený k opevneniu tábora 2 s istým časovým odstupom. Je teda zjavné, že bol zriadený až po príchode ďalšieho, veľmi početného vojenského kontingentu. Takéto veľké zoskupenie rímskych vojsk možno taktiež predpokladať skôr až v druhej fáze markomanských vojen, takže obidva tábory vo Vrábľoch s veľkou pravdepodobnosťou pochádzajú z tohto obdobia. Slúžili zrejme nielen ako základňa na kontrolu okolitého územia, ale aj pre výpravu časti oddielov i do vzdialenejších oblastí.

Záver

Archeologické bádanie v posledných desaťročiach prinieslo významné doklady o rímskych výpravách proti Kvádom v období markomanských vojen. Predovšetkým vďaka uplatneniu leteckého a geofyzikálneho prieskumu sa podarilo objaviť, presne lokalizovať a sčasti i skúmať a datovať už celý rad dočasných táborov, v ktorých na týchto výpravách pobývali rímske vojská.

Väčšina týchto táborov bola chránená len jednou priekopou. Iné výraznejšie stopy ich opevnenia, ako napr. spevnenia valov, palisády, konštrukcie vstupných brán alebo veží sa zatiaľ nenašli. Rovnako dosiaľ chýbajú akékoľvek doklady o ich vnútornom členení a štruktúre, ako žľaby, odpadové jamy, ohniská, pece alebo iné stopy, ktoré by umožnili predpokladať aj nejaké pevnejšie stavby vo vnútri ich opevnených areálov. Pritom však treba vziať do úvahy, že tieto stopy sa nemuseli zachovať už kvôli pôdnym podmienkam, hlbkej orbe a dlhoročnej intenzívnej poľnohospodárskej činnosti. I tak je však zjavné, že to boli zväčša len opevnenia postavené na kratší čas, niekoľko dní až týždňov, nanajvýš mesiacov. Objavené opevnenia tak patria do kategórie rímskych krátkodobých, resp. dočasných alebo poľných táborov (*temporary camps, field camps*), aké si spravidla rímske vojská budovali počas jednotlivých vojnových výprav – expedícií, teda poľných ťažení.

Zrejme všetky pôdorysy týchto táborov mali obvyklý tvar štvoruholníka so zaoblenými nárožiami, pripomínajúci hraciu kartu, väčšinou s dvojtretinovým pomerom dĺžky dlhších a kratších strán. V prípade štyroch táborov v Iži (obr. 7: 2-4) boli aj vstupy na ich dlhších stranách umiestnené v dvoch tretinách ich dĺžky. Väčšie tábory mali na dlhších stranách umiestnené zväčša dva vstupy aj s predsunutými úsekmi obranných priekop (*tituli*), ktorých dĺžka zodpovedala šírke vstupov (obr. 19: 14-18). Z toho je zjavné, že sa budovali podľa jednotnej zaužívanej schémy. Pôdorysy viacerých táborov mali zošikmený romboidný alebo lichobežníkový tvar, ktorý mohol súvisieť s chybou pri vymeriavaní a vytyčovaní ich rozsiahlych línii. Mohli sa však, podobne ako ich orientácia, prispôbovať aj terénnym podmienkam miesta, na ktorých boli tábory situované. Zdá sa, že šírku a hĺbku ich priekop, a teda aj veľkosť valového opevnenia, ovplyvnila viac doba ich využívania, funkcia a strategický význam, než rozsah týchto táborov.

Objavené tábory sa značne odlišujú najmä svojou veľkosťou, pričom sa medzi nimi ukazujú dve výraznejšie skupiny. Plocha značnej časti z nich dosahuje len okolo 1-3 ha (obr. 19: 1-9).

V nich mohli táboriť menšie oddiely o veľkosti pomocných jednotiek s počtom vojakov okolo päťsto alebo tisíc mužov. O niečo rozsiahlejšie opevnenia v Závode s plochou 3,9 ha, v Iži tábor 1 s plochou približne 7 ha, zmenšený tábor 2b v Radvani nad Dunajom s plochou okolo 8 ha a tábor 2 vo Vrábľoch zrejme súžili pre vexilácie alebo zoskupenia viacerých oddielov o sile i niekoľko tisíc mužov. Jediným dokladom o veľkosti jednej z vexilácií, ktorá v rokoch 179/180 prezimovala v Laugariciu je údaj o 855 vojakoch druhej pomocnej légie. Pre takúto jednotku by však postačoval aj tábor s veľkosťou 3-4 ha. Druhú skupinu tvoria omnoho väčšie tábory s plochou cez 20 i 30 hektárov, najväčší tábor 1 vo Virte dosahuje až okolo 50 ha (obr. 19: 12-15, 17-18). V týchto opevneniach táborili zoskupenia vexilácií a oddielov o veľkosti prinajmenej légie (okolo šesť až sedem tisíc mužov), resp. i celé armády s počtom snád i vyše dvadsať tisíc vojakov. Podľa veľkosti táborov tak

možno usudzovať, že v dobe markomanských vojen na kvádskom území operovali rímske jednotky o rôznej veľkosti, od malých oddielov až po celé veľké armádne zoskupenia.

Viacere objavené tábory sa nachádzajú priamo na brehu Dunaja alebo v nevelkej vzdialenosti od jeho toku. Ich najväčšia koncentrácia sa nachádza v predpolí Brigetia, ktoré zjavne tvorilo najvýznamnejšiu základňu rímskych výprav proti Kvádov (obr. 20). Tu sa podarilo aj priamo identifikovať dve miesta, kde rímske vojská pri týchto ofenzívnych akciách prekročili tok Dunaja. Jedným z nich bola oblasť pri starom ústí rieky Žitavy, v Radvani nad Dunajom a vo Virte. Toto miesto zrejme využili Rimania na takúto operáciu až dvakrát pri dvoch rozdielnych expedíciách, v prvej i v druhej fáze markomanských vojen. Druhé také miesto bolo priamo oproti Brigetiu, kde zoskupenie viacerých rímskych jednotiek prekročilo Dunaj pri protiútoky a trestnej výprave po zničení drevozemného tábora v Iži. Geografické rozmiestnenie ďalších táborov v mnohom naznačuje aj stratégiu a taktiku i dynamiku vedenia týchto výprav, ako aj ich smery a ciele. Rímske vojská po prekročení Dunaja pri ústí Žitavy zrejme postupovali ďalej pozdĺž jej toku. Odtiaľ mohli zmenou smeru popri Nitre a odbočením na západ dosiahnuť povodie Váhu a pokračovať jeho údolím až k Laugariciu. Iný smer naznačuje poloha tábora vo Hviezdoslavove, odkiaľ sa mohli jednotky vychádzajúce zrejme z Carnunta presunúť do priestoru Podunajskej pahorkatiny, kde sa utáborili v Ciferi-Páci, v centre oblasti s hustým kvádskym osídlením. Odtiaľ mohli postupovať ďalej na severozápad a dosiahnuť údolie Váhu. Tábory v povodí rieky Moravy naznačujú, že Rimania pri výpravách proti Markomanom využili pri postupe a transporte zásob z Carnunta aj jej ľavobrežie. V priebehu ktorých expedícií boli zriadené tieto tábory, zostáva zatiaľ nejasné. Pravdepodobne počas druhej fázy markomanských vojen využili rímske jednotky trasu pozdĺž rieky Žitavy (na transport zásob a materiálu zrejme i jej tok) a na jej terase na južnom okraji dnešných Vrábeľ postavili dočasný tábor, v ktorom zrejme i prezimovali. Po príchode ďalšieho veľkého kontingentu vojsk tu vybudovali významnú základňu, z ktorej kontrolovali širšie kvádске územie a pri výpravách mohli dosiahnuť údolie Hrona i Nitry.

Uvedené výsledky archeologického bádania tak priniesli dôležité nové poznatky o rímskych vojenských výpravách proti Kvádov počas markomanských vojen, ktoré výrazne dopĺňajú zlomkovito zachované a nejasné historické správy o týchto významných historických udalostiach.

LITERATÚRA

- Adler 1986 – H. Adler: Bernhardsthal. In: M. Kandler/H. Vetters (eds.): Der römische Limes in Österreich. Wien 1986, 244-247.
- Alföldi/Radnóti 1940 – A. Alföldi/A. Radnóti: Zügelringe und Zierbeschläge von römischen Jochen und Kummerten aus Panonien. In: Hoffillerov Zbornik. Zagreb 1940, 309-319.
- Alföldy 1979 – G. Alföldy: Der Friedensschluß des Kaisers Commodus mit den Germanen. In: R. Klein (ed.): Marc Aurel. Darmstadt 1979, 389-428.
- Barkóczi 1951 – J. Barkóczi: Brigetio. Budapest 1951.
- Bátora/Eitel/Falkenstein/Rassmann 2009 – J. Bátora/B. Eitel/F. Falkenstein/K. Rassmann: Výsledky povrchovej prospekcie na lokalite Fidvár pri Vrábľoch. AVANS v roku 2007, Nitra 2009, 25-27.
- Bátora et al. 2009 – J. Bátora/B. Eitel/S. Hecht/A. Koch/K. Rassmann/G. Schukraft/K. Winkelmann: Fidvár bei Vráble (Kr. Nitra, Südwestslowakei). Untersuchungen auf einem äneolithisch-frühbronzezeitlichen Siedlungshügel. Germania 87, 2009, 1-23.
- Bazovský 2005 – I. Bazovský: Spony z doby rímskej v slovenskom barbariku. Nepochikovaná dizertačná práca. Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava 2005.
- Bazovský 2007 – I. Bazovský: Depot železných predmetov z germánskeho sídliska v Čataji (okr. Senec, juhozápadné Slovensko). In: E. Droberjar/O. Chvojka (eds.): Archeologie barbarů 2006. Příspěvky z II. protohistorické konference, České Budějovice 21.-24. 11. 2006. Archeologické výzkumy v jižních Čechách, Suppl. 3, I, České Budějovice 2007, 249-260.
- Bazovský 2010 – I. Bazovský: Depot z doby rímskej z Dunajskej Lužnej. In: J. Beljak/G. Březinová/V. Varsik (eds.): Archeológia barbarov 2009. Hospodárstvo Germánov. Sídliskové a ekonomické štruktúry od neskoršej doby laténskej po včasný stredovek. Nitra 2010, 13-32.
- Beckmann 2012 – M. Beckmann: The Column of Marcus Aurelius. In: M. van Ackeren (ed.): A Companion to Marcus Aurelius. Chirchester 2012, 251-263.
- Beninger 1937 – E. Beninger: Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei. Reichenberg – Leipzig 1937.
- Blažová/Kuzma/Rajtár 2000 – E. Blažová/I. Kuzma/J. Rajtár: Letecký prieskum na Slovensku. AVANS v roku 1998, Nitra 2000, 36-46.
- Čilinská 1963 – Z. Čilinská: Slovansko-avarské pohrebisko v Žitavskej Tòni. Slov. Arch. 11, 1963, 87-107.
- Dobiáš 1957 – J. Dobiáš: Nový pramen k dejinám markomanských válek na našom území. Arch. Rozhledy 9, 1957, 523-534.
- Dobiáš 1964 – J. Dobiáš: Dějiny československého území před vystoupením Slovanů. Praha 1964.
- Elschek/Rajtár 2008 – K. Elschek/J. Rajtár: Rímsky poľný tábor a polykultúrne sídlisko v Závode. AVANS v roku 2006, Nitra 2008, 54-57.
- Friesinger/Stuppner 1997 – H. Friesinger/A. Stuppner: Der Oberleiserberg bei Ernstbrunn. Vorrömische Siedlung – germanischer Fürstensitz. In: H. Friesinger/F. Krininger (eds.): Der römische Limes in Österreich. Führer zu den archäologischen Denkmälern. Wien 1997, 282-286.

- Gilliver 1999* – C. M. Gilliver: *The Roman Art of War*. Stroud – Charleston 1999.
- Gnirs 1976* – A. Gnirs: Beiträge zur Geschichte und Geographie Böhmens und Mährens in der Zeit des Imperium Romanum. Bonn 1976.
- Hajnalová/Rajtár 2009* – M. Hajnalová/J. Rajtár: Supply and subsistence: the Roman fort at Iža. In: W. S. Hanson (ed.): *The Army and Frontiers Rome. Papers offered to David J. Breeze on the Occasion of sixty-fifth birthday and his retirement from Historic Scotland*. Portsmouth 2009, 194-207.
- Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1995* – E. Hanzelyová/I. Kuzma/J. Rajtár: Letecká prospekcia na juhozápadnom Slovensku. AVANS v roku 1993, Nitra 1995, 54-58.
- Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1996a* – E. Hanzelyová/I. Kuzma/J. Rajtár: Letecká prospekcia na Slovensku. AVANS v roku 1994, Nitra 1996, s. 81-88.
- Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1996b* – E. Hanzelyová/I. Kuzma/J. Rajtár: Letecká prospekcia v archeológii na Slovensku. Arch. Rozhledy 48, 1996, 194-212.
- Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1997* – E. Hanzelyová/I. Kuzma/J. Rajtár: Pokračovanie leteckej prospekcie na juhozápadnom Slovensku. AVANS v roku 1995, Nitra 1997, 77-82.
- Hüssen/Rajtár 1994* – C. M. Hüssen/J. Rajtár: Zur Frage archäologischer Zeugnisse der Markomannenkriege in der Slowakei. In: H. Friesinger/A. Stuppner/J. Tejral (eds.): *Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen*. Brno 1994, 217-232.
- Cheben/Ruttikay 1995* – I. Cheben/M. Ruttikay: Záchranné výskumy v Cíferi-Páci a v Čataji. AVANS v roku 1993, Nitra 1995, 67-69.
- Cheben/Ruttikay 2010* – I. Cheben/M. Ruttikay: Römische Militärausrüstungsgegenstände aus dem germanischen Grubenhäus in Cífer. Slov. Arch. 58, 2010, 309-336.
- Jones/Mattingly 1990* – B. Jones/D. Mattingly: *An Atlas of Roman Britain*. Oxford – Cambridge 1990.
- Jones 2012* – R. H. Jones: *Roman camps in Britain*. Amberley 2012.
- Kandler 1986* – M. Kandler: Engelhardstetten. In: M. Kandler/H. Vettters (eds.): *Der römische Limes in Österreich*. Wien 1986, 233-234.
- Kehne 2001* – P. Kehne: Markomannenkrieg. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 19. Berlin – New York 2001, 308-316.
- Kehne 2009* – P. Kehne: Rom in Not. Zur Geschichte der Markomannenkriege. In: *2000 Jahre Varusschlacht. Konflikt*. Stuttgart 2009, 98-108.
- Kolník 1961* – T. Kolník: Nové pohrebiskové nálezy z doby rímskej na Slovensku. Arch. Rozhledy 13, 1961, 822-854.
- Kolník 1971* – T. Kolník: Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a sťahovaní národov. Slov. Arch. 19, 1971, 499-558.
- Kolník 1977* – T. Kolník: Anfänge der germanischen Besiedlung in der Südwestslowakei und das Regnum Vannianum. In: *Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet*. Slowakische Akademie der Wissenschaften. Bratislava 1977, 143-171.
- Kolník 1986* – T. Kolník: Römische Stationen im slowakischen Abschnitt des nordpannonischen Limesvorlandes. Arch. Rozhledy 38, 1986, 411-434, 467-472.
- Kolník 1995* – T. Kolník: Zum Problem der villenartigen Bauten im mitteldanubischen Barbarikum. Balácai közl. 3, 1995, 359-368.
- Kolník/Rajtár 2004* – T. Kolník/J. Rajtár: Neue Angaben zur Ausdehnung und Funktion der römisch-germanischen Anlage Cífer-Pác. Štud. Zvesti AÚ SAV 36, Nitra 2004, 203-210.
- Komoróczy 2008* – B. Komoróczy: Hradisko (Burgstall) u Mušova ve světle výzkumů v letech 1994-2007. In: E. Droberjar/B. Komoróczy/D. Vachútová (eds.): *Barbarská sídliště. Chronologické, ekonomické a historické aspekty jejich vývoje ve světle nových archeologických výzkumů (Archeologie barbarů 2007)*. Brno 2008, 391-438.
- Komoróczy 2009* – B. Komoróczy: Marcomannia. Der Militärschlag gegen die Markomannen und Quaden – ein archäologischer Survey. In: *2000 Jahre Varusschlacht. Konflikt*. Stuttgart 2009, 114-125.
- Kovács 2008* – P. Kovács: Das Regenwunder Marc Aurels. Acta Ant. Acad. Scien. Hungaricae 48, 2008, 387-404.
- Křížek 1959* – F. Křížek: Das Problem der römischen Grenzen am nordpannonischen Limes. In: *Limes Romanus Koférenz* Nitra, Bratislava 1959, 49-61.
- Kuzma 1992* – I. Kuzma: Výsledky leteckej prospekcie na juhozápadnom Slovensku. AVANS v roku 1990, Nitra 1992, 62-64.
- Kuzma/Blažová/Bartík/Rajtár 2001* – I. Kuzma/E. Blažová/M. Bartík/J. Rajtár: Letecká prospekcia na Slovensku. AVANS v roku 2000, Nitra 2001, 112-125.
- Kuzma/Rajtár/Tirpák 1996* – I. Kuzma/J. Rajtár/J. Tirpák: Zisťovací výskum v Mužli-Jurskom Chlme. AVANS v roku 1994, Nitra 1996, 116-120.
- Kuzmová/Rajtár 1986* – K. Kuzmová/J. Rajtár: Anfänge des Römerlagers in Iža. Arch. Rozhledy 38, 1986, 358-377, 459-462.
- Kuzmová/Rajtár 1993* – K. Kuzmová/J. Rajtár: Das Holz-Erde-Lager in Iža und seine Bautechnik. In: *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques* 3. Bratislava 1993, 331-337.
- Jobst 1978* – W. Jobst: 11. Juni 172 n. Chr. Der Tag des Blitz- und Regenwunders im Quadenlande. Wien 1978.
- Jütting 1995* – I. Jütting: Die Kleinfunde aus dem römischen Lager Eining-Unterfeld, Bayer. Vorgeschbl. 60, 1995, 143-230.
- Mitscha-Märheim 1967* – H. Mitscha-Märheim: Römische Baureste und Münzen im nördlichen Niederösterreich. In: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 37, 1965-1967, Wien 1967, 1-12.

- Mitscha-Märheim/Nischer-Falkenhof 1929* – H. Mitscha-Märheim/E. Nischer-Falkenhof: Der Oberleiseberg. Mitt. Prähist. Komm. Österr. Akad. II/5, 1929, s. 391-434.
- Mócsy 1969* – A. Mócsy: Pannonia-Forschung 1964-1968. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 21, 1969, 340-375.
- Morris 1955* – J. Morris: The Dating of the Column of Marcus Aurelius. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 15, 1955, 33-47.
- Nischer-Falkenhof/Mitscha-Märheim 1931* – E. Nischer-Falkenhof/H. Mitscha-Märheim: Die römische Station bei Niederleis und abschließende Untersuchungen auf dem Oberleiserberge. Mitt. Prähist. Komm. Österr. Akad. II/6, 1931, s. 399-469.
- Novosedlík 1994* – P. Novosedlík: Cífer-Pác, okr. Trnava. In: E. Kolníková, J. Hunka (eds.): Nálezy mincí na Slovensku IV, Nitra 1994, 62.
- Ondrouch 1938* – V. Ondrouch: Limes romanus na Slovensku. Bratislava 1938.
- Petersen/Domaszewski/Calderini 1896* – E. Petersen/A. v. Domaszewski/G. Calderini (eds.): Die Marcus-Säule auf der Piazza Colonna in Rom. München 1896.
- Pflaum 1955* – H.-G. Pflaum: Deux carrières équestres de Lambèse et de Zana (Diana Veteranorum). Libyca 3, 1955, 123-154.
- Pieta 1966* – K. Pieta: Liptovská Mara. Včasnohistorické centrum severného Slovenska. Bratislava 1996.
- Pichlerová/Tomčíková 2001* – M. Pichlerová/K. Tomčíková: Archeologické nálezy zo Žitného ostrova. Zbierka Antala Khína. Zbor. SNM 95, Archeológia 11, 2001, 111-134.
- Pollak 1980* – M. Pollak: Die germanischen Bodenfunde des 1.-4. Jahrhunderts n. Chr. im nördlichen Niederösterreich. Wien 1980.
- Pollak 2009* – M. Pollak: Frühgeschichtliche Siedlungen an der unteren March, Niederösterreich – Kontinuität einer Kulturlandschaft. Přehled výzkumů 50, 2009, 153-179.
- Pramene 1998* – Pramene: Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov I. Územie Slovenska pred príchodom Slovanov. Bratislava 1998.
- Rajtár 1992a* – J. Rajtár: Rímske poľné tábory v Iži a v Komárne-Velkom Harčáši. AVANS v roku 1991, Nitra 1992, 97-99.
- Rajtár 1992b* – J. Rajtár: Das Holz-Erde-Lager aus der Zeit der Markomannenkriege in Iža. In: Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Kraków 1992, 149-170.
- Rajtár 1996* – J. Rajtár: Waffen und Ausrüstungsteile aus dem Holz-Erde-Lager von Iža. Journal of Roman Military Equipment studies 5, 1994, 1996, 83-95.
- Rajtár 2002* – J. Rajtár: Nuove testimonianze archeologiche delle guerre dei Marcomanni a nord del medio Danubio. In: M. Buora, W. Jobst (eds.), Roma sul Danubio. Da Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'ambra. Cataloghi e monografie archeologiche dei Civici Musei di Udine 6. Roma 2002, 99-120.
- Rajtár 2004* – J. Rajtár: Die Waagtrasse in der Slowakei : eine Vormarschrouten der Römer während der Markomannenkriege? In: Rom auf dem Weg nach Germanien: Geostrategie, Vormarschtrassen und Logistik. Internationales Kolloquium in Delbrück-Anreppen vom 4. bis 6. November 2004. Mainz 2008, 169-185.
- Rajtár 2008* – J. Rajtár: Rímsky poľný tábor vo Hviezdoslavove a germánske sídlisko v Kvetoslavove. AVANS v roku 2008, Nitra 2011, 214-215.
- Rajtár 2013a* – J. Rajtár: Das Gold bei den Quaden. In: M. Hardt, O. Heinrich-Tamáska (eds.): Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschaft- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum. Weinstadt 2013, 125-150.
- Rajtár 2013b* – J. Rajtár: Rímske poľné tábory v Cíferi. AVANS v roku 2009, Nitra 2013, 166-170.
- Rajtár/Tirpák 1996* – J. Rajtár/J. Tirpák: Rímske poľné tábory v Radvani nad Dunajom. AVANS v roku 1994, Nitra 1996, 144-147.
- Rajtár/Tirpák 2008* – J. Rajtár/J. Tirpák: Rímsky poľný tábor vo Hviezdoslavove. AVANS v roku 2006, Nitra 2008, 126-127.
- Rajtár/Tirpák 2013* – J. Rajtár/J. Tirpák: Geofyzikálne merania rímskeho poľného tábora vo Hviezdoslavove. AVANS v roku 2009, Nitra 2013, 171.
- Schmidt 1970* – L. Schmidt: Die Westgermanen. Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung 1. München 1970.
- Staník/Turčan 2001* – I. Staník/V. Turčan: Zum Untergangshorizont der römischen Station in Stupava. Anodos. Studies of Ancient World 1, 2001, 209-213.
- Stuppner 2002* – A. Stuppner: Oberleiserberg. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 21. Berlin – New York 2002, 483-486.
- Stuppner 2008* – A. Stuppner: Stand der archäologischen Forschungen zu den römischen Vormarschtrassen und Befestigungsbauten in Österreich. In: Rom auf dem Weg nach Germanien: Geostrategie, Vormarschtrassen und Logistik. Internationales Kolloquium in Delbrück-Anreppen vom 4. bis 6. November 2004. Mainz 2008, 49-67.
- Swoboda 1959* – E. Swoboda: Der pannonische Limes und sein Vorland. Carnuntum-Jahrb. 5, 1959, 18-30.
- Swoboda 1965* – E. Swoboda: Traian und der pannonische Limes. Carnuntum-Jahrb. 1963/64, Beiheft 8, 1965, 9-20.
- Szabó/Visy 2011* – M. Szabó/Zs. Visy: Menettáborok Brigetio környékén – Marching camps in the vicinity of Brigetio. In: Zs. Visy (ed.): A Danube limes program régészeti kutatásai 2008-2011 – The Danube Limes Project archaeological research between 2008-2011. Pécs 2011, 107-112.
- Számádó/Borhy 2001* – E. Számádó/L. Borhy: Brigetio temporary camps. In: Zs. Visy (ed.): The roman army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica. Pécs 2001, 78-79.

- Šimčík 2007* – P. Šimčík: Krúžková ochranná zbroj. Nепublikovaná diplomová práca. Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava 2007.
- Tejral 1970* – J. Tejral: Počátky doby římské na Moravě z hlediska hrobových nálezů. Štud. Zvesti AÚ SAV 18, Nitra 1970, 107-185.
- Tejral 1983* – J. Tejral: Mähren und die Markomannenkriege. Slov. Arch. 31, 1983, 85-117.
- Tejral 1992* – J. Tejral: Die Probleme der römisch-germanischen Beziehungen unter Berücksichtigung der neuen Forschungsergebnisse im niederösterreichisch-südmährischen Thayaflußgebiet. Ber. RGK 73, 1992, 377-468.
- Tejral 1994* – J. Tejral: Römische und germanische Militärausrüstungen der antoninischen Periode im Licht norddanubischer Funde. In: C. Carnap-Bornheim (ed.): Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 20.-24. Februar 1994. Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 8. Lublin – Marburg 1994, 27-60.
- Tejral 1999* – J. Tejral: Zum Stand der archäologischen Forschung über den römischen militärischen Eingriff in Gebieten nördlich der Donau. Přehled výzkumů 39, 1995-1996, Brno 1999, 81-164.
- Točík 1981* – A. Točík: Prieskumy a výskumy na juhozápadnom Slovensku. AVANS v roku 1980, Nitra 1981, 296-311.
- Turčan 2010* – V. Turčan: Osídlenie z doby rímskej v Bíni (Stručný prehľad). Zborník SNM 104, Archeológia 20, 2010, 179-183.
- Turčan 2012* – V. Turčan: Ein Baukomplex aus der römischen Kaiserzeit in Stupava. Ein Konzept der Bauentwicklung. In: G. Březinová, V. Varsík (eds.): Archeológia na prahu histórie. K životnému jubileu Karola Pietu. Nitra 2012, 419-427.
- Varsík/Kolník 2013* – V. Varsík/T. Kolník: Cífer-Pác – Neue Erkenntnisse zur spätantiken quadischen Elitensitz. In: M. Hardt, O. Heinrich-Tamáska (eds.): Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum. Weinstadt 2013, 71-90.
- Visy 1995* – Zs. Visy: Luftbildarchäologie am römischen Limes in Ungarn. In: J. Kunow (ed.): Luftbildarchäologie in Ost- und Mitteleuropa. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 3, Berlin 1995, 213-218.
- Visy 2000* – Zs. Visy: A Ripa Pannonica Magyarországon. Budapest 2000.
- Wolff 1994* – H. Wolff: Die Markus-Säule als Quelle für die Markomannenkriege. In: H. Friesinger/J. Tejral/A. Stuppner (eds.): Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen. Brno 1994, 73-83.
- Zwikker 1941* – W. Zwikker: Studien zur Markussäule 1. Amsterdam 1941.

DIE SÄULE DES MARCUS AURELIUS UND DIE ARCHÄOLOGISCHE NACHWEISE DER RÖMISCHEN EXPEDITIONEN GEGEN DIE QUADEN

JÁN RAJTÁR

Unter der Regierung von Mark Aurel kam es an den Nordgrenzen des Römerreiches zu großen und langwierigen Kriegskonfrontationen, die Markomannenkriege genannt werden. Der wesentliche Teil dieser Kriegsereignisse hat sich im Mittel-donaugebiet abgespielt. Die Hauptgegner der Römer waren dabei die Stämme von Markomannen, Quaden und Sarmaten.

Aufgrund der Analyse der schriftlichen und archäologischen Quellen kann man als Siedlungsraum des quadischen Stammes die heutige Westslowakei identifizieren (*Dobiáš 1964*, 150; *Kolník 1971*, 520-522; 1977, 161-168). Der Großteil der Forscher stimmt auch darin überein, dass ein beträchtlicher Teil der Markomannen damals bereits direkt im Vorland des norisch-pannonischen Limes siedelte, und diese ihre zweite Siedlungsenklave nahm offenbar das Gebiet Südmährens und Niederösterreichs bis zur Donau ein (*Dobiáš 1964*, 151; *Schmidt 1970*, 160; *Pollak 1980*, 184; *Tejral 1970*, 163-166; 1983, 93, 94). Ihre Stammesgebiete lassen sich nach den literarischen Quellen jedoch nicht genau begrenzen und nach archäologischen Quellen kann man ihre Siedlungsräume ebenfalls nicht genau unterscheiden und trennen, weil ihre materielle Kultur identisch ist. Vom Ende des 1., aber vor allem im Laufe des 2. Jahrhunderts n. Chr. hat sich die quadische Besiedlung vom unteren Marchgebiet und östlich der Kleinen Karpaten auf den gesamten Bereich der Westslowakei verbreitet. Entlang des Waag-, Nitra- und Grantales ist sie auch in das Gebiet der Púchov-Kultur vorgedrungen, dessen Träger offenbar die Kotiner waren (*Pieta 1996*, 34, 35). Nach der Dichte der archäologischen Fundstellen kam es bei den Quaden in dieser Zeit zu erheblichem Zuwachs von Bevölkerung. Die auffälligen Konzentrationen zeigen deutlich die Kerngebiete ihrer Besiedlung auf (Abb. 4).

Die ersten Unruhen an der mittleren Donau haben jedoch nicht die dort ansässigen Stämme hervorgerufen. Die historische und archäologische Forschung ist sich einig, dass eine der Hauptursachen im Hintergrund dieses umfangreichen Konfliktes die mächtigen Bewegungen im Inneren Germaniens waren, die große Unruhen und einen erheblichen Druck im gesamten mitteleuropäischen Barbaricum hervorriefen, was schließlich in einer großen Konfrontation dieses Teiles der barbarischen Welt mit dem römischen Imperium mündete.

In den antiken Schriftquellen haben sich über die Markomannenkriege nur bruchstückhafte, heterogene und deshalb auch unklare Überlieferungen erhalten. Aufgrund der Analyse der literarischen, epigraphischen und numismatischen Quellen lassen sich diese Kriegsereignisse in zwei Phasen teilen. Die erste Phase wird in die Jahre 166/167-175, die zweite zwischen die Jahre 177/178-180 nach Chr. datiert.

Zum ersten Eingriff an der römischen Grenze kam es um die Jahreswende 166/167 n. Chr., als 6000 Langobarden und Obier die Donau überschritten. Diesen Vorstoß der Kriegerscharen von ganz fremden und weitentfernten Stämmen haben die Grenztruppen zurückgeschlagen. Die Römer hatten es noch nicht geschafft, die Abwehr ausreichend zu sichern und ihre geplante Offensive vorzubereiten als wahrscheinlich im nachfolgenden Jahr in Pannonien die Markomannen und Quaden einfielen. Die Grenztruppen konnten sie nicht aufhalten. Sie sind durch die Limesbefestigungen vorgedrungen und das römische Heer, das sich ihnen irgendwo in Pannonien entgegenstellte, wurde vernichtend geschlagen. Die Angreifer zogen weiter südwärts, bis nach Norditalien, wo sie Aquileia belagerten und Opitergium zerstörten. Den Römern gelang es nur unter größtem Kraftaufwand, die drohende Katastrophe abzuwenden und die zahlreichen Eindringlinge aus dem eigenen Gebiet zu vertreiben. Erst danach konnten sie mit den Offensivaktionen beginnen.

Nachdem es Mark Aurel bei den Verhandlungen gelungen war, die Quaden vorübergehend aus der Koalition herauszuholen, richtete sich der Kriegszug im Jahre 172 n. Chr. gegen die Markomannen, die zur Kapitulation gezwungen wurden. Die Offensive im Jahr 173 n. Chr. konzentrierte sich gegen die eidbrüchigen Quaden, die dem von Kaiser bestätigten König Furtius vertrieben und auf ihrem Gebiet auch die geflüchtete Markomannen aufgenommen hatten. An diesem Feldzug beteiligte sich der Kaiser Mark Aurel persönlich und mit seinem Heer lagerte er irgendwo im Grantal, wie das die Anmerkung im ersten Buch seinen Selbstbetrachtungen bezeugt. Im Quadenland kam es auch zu einem bemerkenswerten Ereignis, das in literarischen Quellen erwähnt wird. Ein von den Feinden eingekesseltetes römisches Heer wurde dank göttlicher Fügung durch das „Regenwunder“ gerettet. Die Kämpfe mit den Quaden haben sich offenbar auch im Jahre 174 n. Chr. fortgesetzt. Im Sommer 175, nach der Nachricht über die Usurpation von Avidius Cassius in Syrien, musste Mark Aurel den Krieg mit den Sarmaten rasch unterbrechen und Frieden schließen. Die römische Strategie während der ersten Kriegsphase darf man für Strafexpeditionen halten, die auf die Beseitigung der Bedrohung und Wiederherstellung der römischen Autorität durch die militärische Abschreckung zielte. Hauptziel war offenbar die Vernichtung der Hauptkräfte der Feinde und durch Geiselnahme und Zerstörung der Ernährungsbasis auch die dauerhafte Reduzierung ihrer Kampffähigkeit. Die erfolgreiche Offensive führten die Römer damals als Feldzüge gegen die einzelnen Gegner. Sie wurden mit Friedensverträgen unter verschiedenen Bedingungen abgeschlossen, die ebenfalls auf die Einschränkung der Wehrkraftfähigkeit der Gegner gerichtet waren.

Nach einem kurzen Frieden kam es jedoch an den Nordgrenzen im Jahre 177 n. Chr. erneut zu Unruhen und heftigen Auseinandersetzungen. Ihre Hauptakteure waren offensichtlich wieder die Markomannen und Quaden. Vor allem gegen sie richtete sich die zweite Offensive (*expeditio secunda Germanica*), die Mark Aurel mit seinem Sohn Commodus als Mitregenten seit dem Jahr 178 geführt hatte. Nach den erfolgreichen Kriegszügen ließ Mark Aurel im Jahre 179 die Gebiete von Quaden und Markomannen mit zahlreichen Militärkontingenten (angeblich von jeweils 20 000 Mann) besetzen, die im Feindesland überwinterten. Erst durch die Führung eines Vernichtungskrieges und durch diese Okkupation haben die Römer

den Widerstand der Feinde definitiv gebrochen. Die dauerhafte Besetzung dieser Territorien deutet auf die Pläne von Mark Aurel hin, die neuen Provinzen (*Marcomannia et Sarmatia*) einzurichten. Die Verwirklichung dieser Pläne verhinderte sein Tod. Commodus setzte zwar die Kriegsoperationen fort, verzichtete aber letztlich auf die Annexionspläne seines Vaters und schloss im Jahre 180 mit den Gegnern Frieden. Die römischen Okkupationstruppen zogen sich danach an die Donaugrenze zurück (Kehne 2001; zu den literarischen Überlieferungen Pramene 1998, 170-208).

Mark Aurel musste viele Jahre auf diesen Kriegszügen verbringen. Auch dank seiner unermüdlichen Bemühungen und organisatorischen Fähigkeit ist es gelungen, nach schweren und erbarmungslosen Kämpfen diese ernsthafte Krise zu bewältigen. Zu Ehren seiner Taten wurde ihm nach dem Vorbild der Traian-Säule ein ähnliches Siegesdenkmal errichtet, das bis heute auf der Piazza Colonna in Rom steht (Abb. 1). Dieses Monument mit seinen Reliefdarstellungen ist die wichtigste ikonographische Quelle zu diesen bedeutenden historischen Ereignissen. Es ist jedoch keine Bilderchronik, wie man früher seine einzelnen Szenen beschrieben und interpretiert hatte (Petersen/Domaszewski/Calderini 1896, 51-95, 105-125). Ebenfalls ist es keine selbständige historische Quelle, und von den Darstellungen kann man nur solche sinnvoll interpretieren, zu denen es auch genauere literarische Überlieferungen gibt. Die Markus-Säule gibt keine deutliche Übersicht der Kriegsergebnisse. Sie sind zwar wahrscheinlich in richtiger Reihenfolge abgebildet, aber ihre Deutung bleibt unklar (Zwicker 1941, 260, 274). Versuche in der Marcus-Säule einen chronologisch-historischen Bildbericht zu sehen und daraus die Markomannenkriege rekonstruieren zu wollen führen deshalb zwingend in die Irre (Kehne 2009, 102).

Das Monument entstand aus politisch-ideologischen Gründen zur Verehrung von Mark Aurel als erfolgreichem Feldherr und Besieger der Germanen und anderen Völker in erbarmungslosen und siegreichen Kriegen. Dieser Konzeption entspricht auch die Auswahl seiner Darstellungen, die eher einen symbolischen, schematischen und zeremoniellen Gehalt haben. Der Kaiser ist deshalb vor allem bei Ansprachen an die versammelten Truppen (Abb. 2: 1), beim Opfer (Abb. 2: 2), bei der Vorführungen von Geiseln, Entscheidungen über besiegten Barbaren (Abb. 2: 3) oder Entgegennahme ihrer Unterwerfung dargestellt (Abb. 2: 4). Auf der Marcus-Säule ist auch das „Regenwunder“ abgebildet (Abb. 3: 4). Diese Szene ist meist diskutiert, weil sie eine Schlüsselrolle bei der Antwort auf die Frage hat, welcher Zeitabschnitt der Markomannenkriege im Bilderfries dargestellt ist. Die Datierung dieses Ereignisses und des Anfangs der Offensive gegen die Quaden, sowie auch die gesamten Darstellungen bleiben jedoch strittig (Petersen/Domaszewski/Calderini 1896, 106, 107; Morris 1955, 43-45; Jobst 1978; Wolff 1994, 74, 75; Kovács 2008; Beckmann 2012).

Auf einigen Szenen ist das römische Heer in Befestigungen mit Steinmauern (Abb. 3: 1) wie auch der Kaiser selbst vor einer solchen Festung mit Steinmauern und Zelten im Inneren dargestellt (Abb. 3: 2). Deshalb vermuteten mehrere Forscher, dass die Römer im Feindgebiet die Steinkastelle errichtet hätten (Petersen/Domaszewski/Calderini 1896, 54, 56, 61, 66, 70, 80, 85, 91, 118, 121; Gnirs 1976, 50, 51, 60, 61, 117, 118; Zwicker 1941, 261, 262, 265-267, 271, 272; Dobiáš 1964, 215; Wolff 1994, 75, 76). In zwei anderen Szenen sind die stilisierten Grundrisse von Feldlagern abgebildet, in einer davon sind auch schematisch zwei Tordurchlässe als Unterbrechungen in der Wallumwehrung angedeutet (Abb. 3: 3). Ob diese Darstellungen und Vermutungen der Realität entsprechen, kann man heute schon mit den Ergebnissen der archäologischen Forschung vergleichen.

Gegen die Quaden sind zwei Offensiven überliefert. Ein einzigartiges epigraphisches Zeugnis zu diesen Expeditionen in der Slowakei ist die römische Felsinschrift von Trenčín im Waagtal, mehr als 120 km nördlich der Donau (Abb. 5). Sie nennt eine Abteilung von 855 Soldaten der Legio II Adiutrix, die in einem Ort namens Laugaricio stationiert war. Die Inschrift ließ der Legionslegat Marcus Valerius Maximianus in den Fels schlagen und wird in den letzten Kriegswinter 179/180 datiert. Es ist jedoch noch nicht gelungen, das Lager genauer zu lokalisieren (Pflaum 1955; Dobiáš 1957; Böhme 1975, 210, 211; Alföldy 1979, 399; Rajtár 2008, 180, 181).

Die archäologische Forschung war diesbezüglich für längere Zeit auf die Ergebnisse älterer Grabungen angewiesen. Aus dem Gebiet nördlich der mittleren Donau sind mehrere römische Bauten, sog. Stationen bekannt (Bratislava-Devín, Stupava, Cífer-Pác und Milanovce, heute Velký Kýr in der Slowakei, Stillfried, Niederleis und Oberleiserberg in Niederösterreich und Mušov in Südmähren), die man mit diesen Feldzügen in Verbindung gebracht hatte. Häufig wurde dabei von traditionellen Vorstellungen ausgegangen, die auch durch die Darstellungen auf der Marcus-Säule beeinflusst waren, dass die Römer während der Expeditionen auf feindlichem Gebiet feste Militäranlagen und Kastelle mit Steinmauern erbaut hätten (Gnirs 1976; Mitscha-Märheim 1967; Mitscha-Märheim/Nischer-Falkenhof 1929; Nischer-Falkenhof/Mitscha-Märheim 1931; Ondrouch 1938, 21-32; Křížek 1959). Mehrere Forscher kritisierten von Anfang an diese allzu einseitige und vereinfachte Interpretation (Swoboda 1959; 1965; Mócsy 1969, 356). H. W. Böhme bezweifelte dann ihre militärische Bedeutung und Funktion (Böhme 1975, 190-194). Neue Untersuchungen und Analysen haben nachgewiesen, dass es sich hier eher um Bauten „zivilen“ Niederlassungen, germanische Fürstensitze oder „Faktoreien“ handelt, die in späteren Zeitabschnitten errichtet wurden (Kolník 1986; 1995; Friesinger/Stuppner 1997; Stuppner 2002; Staník/Turčan 2001; Turčan 2012; Varsík/Kolník 2013). Eine eindeutig militärische Funktion in der Zeit der Markomannenkriege hat sich nur bei der Anlage von Mušov in Südmähren bestätigt (Tejral 1992, 381-408; Komoróczy 2008; 2009, 119-125).

Eine der wichtigsten Ausgangsbasen für die römischen Feldzüge gegen die Quaden war offenbar Brigetio. Dieses Legionslager wurde zwar bei dem quadischen Einfall in Pannonien ziemlich beschädigt (Barkóczy 1951, 15, 16), aber bei den folgenden römischen Offensiven spielte es eine bedeutende Rolle. Neue Hinweise hierzu erbrachte die intensive Flugprospektion in der Umgebung. In den letzten Jahren hat man im Hinterland des Legionslagers eine auffällige Konzentration von kurzfristigen Militäranlagen, insgesamt Spuren von 34 Feldlagern, festgestellt. Die ungarischen Forscher vermuten, dass sie als Sammelplätze von mehreren Militärtruppen bei der Vorbereitung römischer Offensiven während der Markomannenkriege

kriege dienen konnten (Visy 1995; 2000, 32-37; Számadó/Borhy 2001; Szabó/Visy 2011). Diese Anlagen hat man noch nicht erforscht, aber man kann annehmen, dass mindestens ein Teil von ihnen aus dieser Zeit stammt.

Neue grundlegende Erkenntnisse hat man durch die Luftbildprospektion und Untersuchungen vor allem im Vorfeld von Brigetio gewonnen. Die langjährigen Nachgrabungen in Iža haben eindeutig bestätigt, dass diese Militäranlage als Brückenkopf bereits in der Zeit der Markomannenkriege diente. Man hat hier unter den Schichten des Steinkastells erhebliche Teile des früheren Holz-Erde-Lagers freigelegt (Abb. 6). Seine Größe ist nicht ganz bekannt, doch nahm es offenbar eine Fläche von mehr als 3 ha ein. Die Befestigung des Lagers bildeten zwei tiefe Spitzgräben (Kuzmová/Rajtár 1986, 359, 360) und offenbar Erdwälle mit einer Holzpalisade. Von der Innenbebauung erschloss man bisher Reste von 11 Mannschaftsbaracken. Sie waren aus ungebrannten Lehmziegeln erbaut. In den freigelegten Bauresten erfasste man ausgeprägte Zerstörungsspuren. In allen Innenräumen aber auch in der Umgebung befanden sich zerschlagene wie auch vollständige keramische Gefäße, Waffen, Ausrüstungsteile und eine große Menge von Eisennägeln, welche in den Umrissen vergangenen Schuhsohlen lagen. Es kann angenommen werden, dass die Ursache dieser Katastrophe ein unerwarteter germanischer Angriff war. Für die Datierung sind Fundmünzen wichtig. Größtenteils sind es Prägungen des Mark Aurels, wobei die jüngsten von ihnen zwischen Dezember 178 und Frühjahr 179 geprägt wurden. Die Zerstörung kann man also in das Jahr 179 datieren. Dieses Lager konnte aber nur schwer den ersten Angriff überstehen, bei dem das Legionslager von Brigetio beschädigt wurde. Deshalb ist es sehr wahrscheinlich, dass es erst im Jahre 175 als ständiges Lager zur Kontrolle der Friedensbedingungen erbaut wurde (Kuzmová/Rajtár 1986; Rajtár 1992; 1996; 2002, 104).

Im Jahre 1990 hat man bei der Flugprospektion in seiner Nähe eine Gruppierung von fünf Feldlagern entdeckt (Kuzma 1992, 63) und im folgenden Jahr auch teilweise untersucht. Sie lagen dicht nebeneinander und ihre Grundrisse zeigten sich als rhombische Gebilde mit gerundeten Ecken (Abb. 7). Lager 2 war 3,2 ha groß, die Flächen der Lager 3 bis 5 liegen zwischen 1,2 und 1,7 ha. Die Unterbrechungen der Grabenlinien an allen vier Seiten der Lager deuteten Eingänge an. Diese vier boten Platz etwa für Auxiliartruppen. Die Fläche von Lager 1 mit einer 330 m langen Nordfront kann auf etwa 7,2 ha geschätzt werden. In der Mitte seiner Grabenlinie zeigte sich eine Unterbrechung mit vorgelagerter Grabensperre (*titulum*). Seine Fläche war ausreichend für eine größere Legions-Vexillation (wahrscheinlich der Legio I Adiutrix aus Brigetio) mit Tross. Bei der Untersuchung der Umwehrungen wurden 2–2,5 m breite und beinahe 2 m tiefe Spitzgräben freigelegt, die sehr sorgfältig und regelmäßig ausgehoben waren. In ihren Verfüllungen wurden wenige Keramikscherben gefunden, die etwa in die zweite Hälfte des 2. oder bis Anfang des 3. Jahrhunderts datiert werden können. Aus der Grabenverfüllung des Lagers 2 stammte ein Denar des Commodus für Crispina, geprägt in den Jahren 178–180. Die fünf Lager dienten sehr wahrscheinlich als Aufmarschbasen für Truppen unterschiedlicher Stärke bei einer einzigen Militäroperation, wohl für einen schnellen Vergeltungsschlag und die folgende Strafexpedition nach der Zerstörung des Holz-Erde-Lagers im Jahre 179 (Rajtár 1992a, 97-99; 1992b, 151-153; 2002, 112; Hüssen/Rajtár 1994, 219).

Die Untersuchungen in Iža liefern wichtige Ergebnisse. Die Innenbauten des ständigen Brückenkopf-Lagers von Brigetio wurden aus Lehmziegeln gebaut und seine Umwehrung bestand aus einem Erdwall (Kuzmová/Rajtár 1993; Hajnalová/Rajtár 2009, 195-197). Ähnlich war auch die Okkupationsbasis in Mušov nur mit Lehmziegelmauer und Erdwall befestigt (Komoróczy 2009, 119-121). Das deutet darauf hin, dass die Römer während der Markomannenkriege im Feindesland keine Militäranlagen in Steinbauweise errichtet haben. Die Zerstörung des Lagers von Iža im Jahre 179 beweist darüber hinaus, dass die Situation damals für die Römer direkt vor ihrer Grenze noch sehr unsicher und gefährlich war.

Nur etwa 10 km östlich entdeckte man später in Radvaň nad Dunajom und in Virt bei Luftbildprospektionen zwei größere temporäre Lager. Sie lagen in günstiger Lage auf einer Terrasse über der ehemaligen Mündung des Žitava-Flusses in die Donau (Abb. 8). Vom Lager 1 konnte man aus der Luft nur einen Teil mit gerundeter Ecke beobachten. Bei der geophysikalischen Messung hat man die ganze Nordfront in einer Länge von 830 m erkundet. Der Verlauf des Grabens war an zwei Stellen für Tordurchlässe mit vorgelagerten Grabensperren unterbrochen. Das Lager erstreckte sich offenbar bis zur Terrassenkante, so dass seine kürzeren Seiten eine Länge von etwa 600 m erreichen konnten. Die Gesamtfläche des Lagers kann etwa auf 50 ha geschätzt werden (Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1995, 56; 1996a, 83). Vom Lager 2 zeigten sich nur Teile der Ostfront in einer Länge von ungefähr 340 m Länge und der Nordfront in einer Länge von etwa 440 m. Der restliche Teil liegt unter der Gemeinde, bzw. wurde bereits durch Schotterabbau zerstört. Die Ausmaße können auf rund 400 x 500 m und die Fläche etwa auf 20 ha geschätzt werden. Die Grundrisse beider Lager überdeckten sich teilweise. Bei der Grabung untersuchte man die Gräben beider Lager. Der mächtige Spitzgraben des Lagers 1 reichte bis in 2,8 m Tiefe und erlangte eine Breite von 4,5 m. Der Graben des Lagers 2 war nur etwa 1,6 m breit mit einer Tiefe von 1,3 m (Rajtár/Tirpák 1996). Im Jahre 2010 hat man hier eine großflächige geophysikalische Messung durchgeführt. Dabei zeigten sich im Inneren des Lagers (2a) die Spuren seiner späteren Reduzierung (2b) auf etwa 8 ha. In den Suchschnitten erreichten die Gräben von beiden Umwehrungen ungefähr die gleiche Breite von 3-3,4 m und Tiefe von 1,4-1,6 m.

Bei der Ostfront des Lagers 1 hat man zwei Münzen (As der Faustina I. und Sesterz des Mark Aurels) und eine eiserne dreiflügelige Pfeilspitze aufgelesen. In der Nähe der beiden Lager kam bereits 1960 ein kleines Gräberfeld zutage (Kolník 1961, 853; Čilinská 1963). In sechs Brandgräbern waren hier den Beigaben nach römische Soldaten bestattet. Zwei Münzen belegen ihre Datierung in die Zeit der Markomannenkriege (Hüssen/Rajtár 1994, 219, 220, Abb. 6).

Die günstige Lage für das Anlegen von Transportschiffen an der Žitava-Mündung war offenbar der Hauptgrund, warum die Römer wiederholt, in zwei unterschiedlichen Expeditionen, diese Stelle für die Überquerung der Donau nutzten. Das wahrscheinlich ältere Lager 2 bot bei dem ersten Feldzug genügend Platz für ein mehrere tausend Mann starkes He-

er mit Tross. Nach dem Abmarsch eines Teils der Truppen ist hier im reduzierten Lager noch eine Abteilung zur Sicherung der Verbindung und zur weiteren Versorgung geblieben. Es erscheint sehr wahrscheinlich, dass das große Lager 1 aus der Zeit der *expeditio germanica secunda* stammt. Seine Fläche kann mit den Lagern verglichen werden, die aus Nordbritannien und Schottland bekannt sind. Diese verknüpft man mit den Truppenbewegungen während der Expeditionen Agricolas bzw. während der Regierungszeit von Septimius Severus (Jones/Mattingly 1990, 77-84). M. C. Gilliver schätzt, dass im Lager Durno mit einer Fläche von 58 ha ein Heer von sogar 53 000 Mann untergebracht werden konnte (Gilliver 1999, 86-87, Abb. 38). Bei dem größten Lager St. Leonards in Schottland mit einer Fläche von ungefähr 70 ha vermutet man, dass hier eine Armee von etwa 40 000 Mann stationiert war (Jones 2012, 54, 55). Die riesige Fläche des Lagers 1 verweist darauf, dass auch hier nach der Überquerung der Donau eine gesamte Invasionsarmee von mehr als 20 000 Mann, zusammengestellt aus mehreren Vexillationen und Hilfstruppen mit Vorräten und Tross, lagern konnte.

Es ist wahrscheinlich, dass die römischen Truppen beim weiteren Vormarsch die erhöhte Terrasse entlang des Žitava-Flusses nutzten und auf dem Fluss auch das Material und die Vorräte transportierten (Rajtár 2008, 178, Abb. 3). Darauf deutet ein weiteres Lager in Chotín hin, das beim Erkundungsflug etwa 9 km von Virt entdeckt wurde. Das Lager hat einen rechteckigen Grundriss mit einer Fläche von etwa 1,2 ha. Mit zwei Suchschnitten wurde ein Spitzgraben von 2,5-3 m Breite und 1,3 m Tiefe erfasst. Diese Anlage hat man ursprünglich ins Mittelalter datiert (Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1996, 204). Von seiner Fläche wie auch von der umliegenden germanischen Siedlung stammen zahlreiche Funde, darunter mehrere römische Militaria (Abb. 9), mit entsprechenden Parallelen von Fundstellen aus der Zeit der Markomannenkriege (Jütting 1995, 164-177; Rajtár 1992, 157, Abb. 15; 1996; Tejral 1994, 27-47; 1999, 135-144). Sie deuten darauf hin, dass es sich doch um ein römisches Feldlager handelt, das bei einem den Feldzügen als Nachschub- und Kontrollpunkt diente.

Eine ähnliche Funktion erfüllten wahrscheinlich auch zwei temporäre Lager in Mužla. Sie befinden sich etwa 3 km nördlich der Donau in Sichtweite vom Limeskastell Crumerum. Das etwa 1,2 ha große Lager 1 wurde oben auf einer Terrasse errichtet. Unmittelbar unterhalb an einem Bach im Bereich einer quadischen Siedlung aus dem 2. – 4. Jahrhundert befindet sich das Lager 2 mit einer Fläche von nur etwa 1 ha (Abb. 10). Bei Lager 1 hat der Graben teilweise eine flache Sohle, er war nur 1,2-2,5 m breit und 1-1,3 m tief. Bei Lager 2 war der Graben etwa 2 m breit und ähnlich 1-1,2 m tief. Der Graben des Lagers 2 hat ein germanisches Grubenhaus überschritten, aus dessen Verfüllung zahlreiche germanische und provinzialrömische Scherben sowie ungewöhnliche Metallfunde stammen. Für die Datierung ist eine Terra Sigillata-Scherbe aus antoninischer Zeit von Bedeutung (Kuzma/Rajtár/Tirpák 1996, 116-118). In der Fläche wie auch im Umfeld von Lager 2 wurden noch zahlreiche Metallfunde aufgesammelt, darunter Münzen, mehrere Bruchstücke von römischen Militaria, aber auch Kniefibeln und emaillierte Fibeln (Abb. 11), die etwa in die Zeit der Markomannenkriege einordnen lassen. Die beiden Lager kontrollierten wahrscheinlich die West-Ost-Verbindung zwischen dem Waag- und dem Grantal.

Im Grantal, wo sich Kaiser Mark Aurel selbst bei einem Feldzug aufhielt, fehlen bis jetzt noch Nachweise von römischen Militäranlagen. Die neue Sammelfunde, vor allem die römische Kniefibeln im unteren Grangebiet, könnten jedoch auf die Anwesenheit von römischen Truppen hinweisen. In diesem Zusammenhang sind zwei Funde aus Bíňa besonders bemerkenswert. Der erste ist ein massiver bronzener Jochbeschlag mit durchbrochenem Ansatz (Abb. 12: 1), der aus älteren Grabungen stammt (Turčan 2010, 180, Abb. 5: 3) und Parallelen in den Funden aus Brigetio hat (Alföldi/Radnóti 1940, 317, Taf. 29: 2-4). Der zweite ist ein Goldblechbelag von einer Phalera mit Löwenkopf (Abb. 12: 2a, b), die zu einem römischen Militärorden oder prachtvollem Pferdegeschirr gehört haben könnte (Rajtár 2013a, 144, 145, Abb. 7). Diese Funde deuten an, dass sich vielleicht in Bíňa oder in näherer Umgebung wohl auch ein temporäres römisches Lager befand.

Ziemlich unerwartet war die Entdeckung eines großen Feldlagers in Hviezdoslavov, in einer Entfernung von etwa 7 km vom Donauhauptstrom im Westteil der Großen Schuttinsel. Bei einem Erkundungsflug konnte man nur seine gerundete Nordwestecke beobachten (Kuzma/Blažová/Bartík/Rajtár 2001, 118, Abb. 71: 2). Die Grabenumwehrung ließ sich dann durch die Auswertung von archivierten Luftbildern und geophysikalischen Messungen an drei Seiten annähernd komplett ergänzen. Das Lager hat eine rhombische Grundrissform von mindestens 615 x 415 m und einer Fläche von etwa 25,5 ha (Abb. 13). Die Tordurchlässe waren durch *tituli* gesichert (Rajtár/Tirpák 2008, Abb. 71, 72; 2013). In den Grabungsschnitten zeigten sich die Profile eines Spitzgrabens mit 4,2-4,6 m Breite und noch 1,5-2 m Tiefe. In der Verfüllung wurden nur wenige Keramikfragmente, darunter eine germanische Scherbe, gefunden, die nur grob etwa in das 2. bis Anfang des 3. Jahrhunderts datiert werden können. Am Rande einer Senke eines bereits ausgetrockneten Nebenarmes, der damals zur Wasserversorgung dienen konnte, stellte man eine germanische Siedlung etwa aus dieser Zeit fest (Rajtár 2011). Nach der Lagergröße kann man vermuten, dass hier ein großes Truppenkontingent von mehreren tausend Soldaten stationiert war. Dieser Militärverband dürfte von Westen, wohl aus Carnuntum her vorgerückt sein und die Donau irgendwo südöstlich von Gerulata überquert haben.

Im Westteil der Großen Schuttinsel sind in den letzten Jahren mehrere Funde zutage gekommen, die mit den Bewegungen römischer Truppen während der Markomannenkriege zusammenhängen können. Auf der germanischen Siedlung in Dunajská Lužná, die nur etwa 4 km von Hviezdoslavov entfernt ist, wurde einen Depotfund ausgegraben, der neben einem mehrfach reparierten Bronzeeimer weitere Gegenstände enthielt, vor allem eiserne landwirtschaftliche und handwerkliche Geräte meist der provinzialrömischen Herkunft, darunter auch zwei *dolabrae*. Der Depotfund wird in die Zeit der Markomannenkriege oder kurz danach datiert (Bazovský 2010, 15, 23-25, Abb. 5: 1, 2). Von der Fundstelle stammen noch zwei bronzene Schuppen von einem römischen Panzer (Šimčík 2007, 92, Taf. 7: 1, 2) und eine bronzene Scheibenfibel.

Weitere bemerkenswerte, bisher unveröffentlichte Sammelfunde stammen aus der ausgedehnten germanischen Siedlung in Hamuliakovo, die 6 km von Hviezdoslavov entfernt ist. Zu den bedeutenden Funden gehört eine linke Wangenklappe vom Helm des Typs Niederbieber aus Bronzeblech (Abb. 14: 6). Eine ähnliche Wangenklappe ist in den Funden aus Eining-Unterfeld vertreten (*Jütting 1995*, 164, Abb. 7: 48) und eine weitere aus Eisenblech fand man im Holz-Erde-Lager von Iža (*Rajtár 1996*, 89, Abb. 6: 1). Ebenso bedeutsam ist ein massiver bronzener Jochbeschlag mit einem plastischen Ansatz in Eichelform (Abb. 14: 7). Ein ähnlicher Jochbeschlag stammt von einer unbekanntem Fundstelle in Pannonien (*Alföldi/Radnóti 1940*, 316, Taf. 27: 2). Aus der Siedlung stammt noch für diese Region eine ganz ungewöhnlich große Anzahl von provinzialrömischen Kniefibeln (Abb. 14: 1-5), insgesamt 24 Stück. Bisher war von der Schuttinsel lediglich ein einziges Stück bekannt (*Beninger 1937*, 37; *Pichlerová/Tomčíková 2001*, 128, Abb. 10: 3).

Es ist zwar nicht bekannt, auf welche Weise diese römische Gegenstände in die germanische Siedlungen gelangten, jedoch ist es sehr wahrscheinlich, dass sie unmittelbar mit der Stationierung eines großen Truppenkontingent während der Markomannenkriege im nahe liegenden Lager in Hviezdoslavov bzw. mit der Bewegung dieser Truppen zusammenhängen.

Zwei weitere römische Feldlager entdeckte man westlich der Kleinen Karpaten in Závod und Suchohrad im Marchgebiet. Das Lager in Suchohrad liegt etwa 2 km von der March entfernt, gegenüber der Fundstelle Stillfried in Niederösterreich, ungefähr 28 km nördlich der Donau. Zuerst zeigte sich nur ein Teil der Grabenlinie mit gerundeter Ecke. Mit einem Suchschnitt hat man den Graben von 2 m Breite und 1,2 m Tiefe erfasst (*Hanzelyová/Kuzma/Rajtár 1997*, 80). Später konnte man aus der Luft fast die gesamte Grabenlinie der Nordostfront mit der Unterbrechung in der Mitte wie auch die Teile der Seitenlinien beobachten. Die geophysikalischen Messungen haben wegen der geringen magnetischen Unterschiede keine interpretierbaren Ergebnisse erbracht. In drei weiteren Suchschnitten an allen festgestellten Lagerseiten hat man einen 2-2,5 m breiten und 1,1-1,2 tiefen Graben freigelegt. Die Breite des Lagers erreichte 120 m, seine Fläche lässt sich nur auf etwas mehr als 1 ha schätzen. Aus den Grabenverfüllungen und Geländebegehungen hat man keine relevanten Funde für die Datierung gewonnen. Aufgrund der charakteristischen Merkmale der Anlage und ihrer günstigen Lage bei der Furt in der Nähe von Stillfried über die March (*Pollak 2009*, 158) kann man voraussetzen, dass es sich ebenfalls um ein römisches temporäres Lager aus den Markomannenkriegen handelt.

Die Identifizierung des Lagers in Závod war ganz eindeutig (*Blažová/Kuzma/Rajtár 2000*, 41). Es liegt am Rande des Inundationsgebietes der March (Abb. 15), etwas mehr als 40 km nördlich der Donau und ungefähr 17 km von Suchohrad entfernt. Nach wiederholten Flugprospektionen vermutete man, dass sich hier vielleicht die Spuren von zwei Militärlagern befinden (*Kuzma/Blažová/Bartík/Rajtár 2001*, 112, 114, Abb. 69: 2). Die geophysikalischen Messungen zeigten, dass das Lager die Ausmaße von 230 x 170 m erreichte und eine Fläche von rund 3,9 ha hatte.

Die bei den Geländebegehungen gesammelten Funde belegen die Besiedlung der Fundstelle in verschiedenen Perioden. Die Mehrheit stammt jedoch aus der römischen Kaiserzeit und weist auf eine intensive germanische Besiedlung hin. Bei der Grabung wurden zwei Schnitte durch die Umwehrung angelegt. Im ersten zeigte sich im Profil ein 3 m breiter und noch 1,7 m tiefer Spitzgraben, im zweiten war der Graben 4 m breit und 1,5 m tief. Neben dem zweiten Schnitt hat man noch eine Fläche freigelegt. Hier zeigte sich, dass den Graben ein germanisches Grubenhaus überlagerte. In seiner Verfüllung fand man Bruchstücke von provinzialrömischer und germanischer Keramik, die man in die 1. Hälfte des 3. Jahrhunderts datieren kann. Diese Befundsituation bestätigt, dass das Feldlager von Závod aus der Zeit der Markomannenkriege stammt (*Elschek/Rajtár 2008*, 54, 55, Abb. 32: 1-3; 34-36). Diese Lager im Marchgebiet, zusammen mit den Militäranlagen in Engellhardstetten (*Kandler 1986*; *Stuppner 2008*, 55, 59) und in Bernhardsthal (*Adler 1986*), hängen mit den Feldzügen gegen die Markomannen zusammen (*Komoróczy 2009*, 124). Sie könnten als Versorgungslager zur Sicherung des Transports und der Nachschubwege gedient haben.

In den letzten Jahren hat man weitere temporäre römische Lager auch tiefer im quadischen Hinterland entdeckt. Zwei wurden durch die Auswertung von Luftaufnahmen in Cífer-Pác identifiziert (*Rajtár 2013b*). Die Fundstelle befindet sich östlich der Kleinen Karpaten mitten im Kerngebiet der quadischen Besiedlung und ist etwa 40 km von der Donau bei Gerulata entfernt. Es handelt sich um ein kleineres Lager 1 mit den Ausmaßen 188 x 159 m und einer Fläche von fast 3 ha und ein großes Lager 2, dessen Grundriss durch geophysikalische Messungen ergänzt wurde (Abb. 16). Die Grabenlinie seiner Nordwestfront erreichte eine Breite von 428 m, der Südwestfront eine Länge von mehr als 600 m. Die Gesamtfläche dieses Lagers kann man auf etwa 26 ha schätzen. Vor seinen Toren befanden sich vorgeschobene Grabensperren. Drei Schnitte durch seine Umwehrung erbrachten Profile eines Spitzgrabens mit einer Breite von 3,4-3,6 m und einer Tiefe von 1,8-2 m. Der Graben des deutlich kleineren Lagers 1 mit 4 m Breite und 2,3 m Tiefe war ähnlich dimensioniert. Die Grabenverfüllung enthielt keine relevanten Funde für eine Datierung. Doch für die Eingliederung von beiden Militäranlagen in die Zeit der Markomannenkriege sprechen mehrere Hinweise. Bereits im Jahr 1992 kamen im Bereich zwischen den beiden damals noch unbekanntem Lagern aus einem germanischen Grubenhaus bemerkenswerte römische Funde zutage, wie Teile von Schuppenpanzern, eine Brustplatte und andere Rüstungsteile sowie eine antoninische Terra Sigillata-Scherbe (*Hüssen/Rajtár 1994*, 220, Abb. 9; *Cheben/Ruttkay 1995*, 68, Abb. 42, 43; 2010). Aus dem Ort Pác stammt noch eine Münze des Mark Aurel (*Novosedlík 1994*). Ein ähnliches Indiz stellt auch ein Fragment von einem Bronzebeschlag dar, der bei den Oberflächenerkundungen der Fundstelle Nad mlynom auf dem rechten Ufer des Baches Gidra aufgelesen wurde (*Kolník/Rajtár 2004*, 205-208, Abb. 3: 1a-b). Erst durch die Entdeckung der Lager in Cífer wird der Zusammenhang dieser Funde mit der Anwesenheit der römischen Militärtruppen deutlich.

Zwei Lager mit verschiedenen Größen deuten auf zwei unterschiedlichen Truppen hin. Das kleinere Lager 1 mit einer Fläche von fast 3 ha war für eine Hilfstruppe, Kohorte oder eher eine Ala ausreichend. Die große Anlage des Lagers 2 mit et-

wa 26 ha bot genug Platz für einen Militärverband von mehreren Abteilungen (Vexillationen und Hilfstruppen mit Tross), etwa in der Stärke einer Legion.

An die Anwesenheit römischer Truppen während der Markomannenkriege in dieser Gegend weisen auch einige Funde aus der Umgebung hin. Aus einem germanischen Grubenhaus in Zvončín (vorher irrtümlich in Biely Kostol lokalisiert) stammen mehrere bronzene Schuppen von einem römischen Panzer (*Hüssen/Rajtár 1994*, 220, Abb. 8). Weitere bemerkenswerte eiserne Gegenstände römischer Herkunft (drei Reifen von Wagenradnaben, ein Schlüssel, ein Teil eines Bratrostes) kamen in einem Depotfund aus Čataj vor, der um die Zeit der Markomannenkriege datiert wird (*Bazovský 2007*). Aus dieser germanischen Siedlung stammen auch zwei römische Kniefibeln (*Bazovský 2005*, 133. Taf. 18: 7, 17) und noch zwei weitere Scheibenfibeln.

Die bisher letzten Lager entdeckte man zufällig bei den großflächigen geophysikalischen Messungen einer vorgeschichtlichen Fundstelle in Vráble (*Bátora et al. 2009*, 10, 11, Abb. 3, 4), die im Žitava-Tal, etwa 60 km nördlich der Donau liegt. Auf den geomagnetischen Messbildern zeigten sich deutlich neben den zahlreichen vorgeschichtlichen Befunden auch zwei ziemlich regelmäßige Grabenwerke, die man eindeutig als temporäre Militäranlagen interpretieren konnte (Abb. 17). Das kleinere Lager 2 lag am Rande der Terrasse und seine Westfront war wahrscheinlich durch Erosion bereits zerstört. Süd- und Ostfront wurden mit einem Doppelgraben und noch mit einem dritten Grabenabschnitt geschützt. Im Norden reicht die Umwehrgung bis zu einem Bach, der weitere Verlauf war nicht feststellbar. Die Innenmaße erreichten ungefähr 400 x 300 m, und so kann man die Fläche auf etwa 12 ha schätzen. Das größere Lager 1 wurde nur mit einem Graben umgeben und mit der Nordfront schloss es an die Umwehrgung des Lagers 2 an. Der trapezförmige Grundriss misst 755 bis 800 m in der Länge und der Breite etwa 510 m im Süden. Die Größe kann auf etwa 35-36 ha geschätzt werden. Wahrscheinlich alle Tordurchlässe beider Lager wurden durch vorgeschobene Grabensperren geschützt. Die Grabungen haben gezeigt, dass die Gräben von beiden Lagern fast die gleiche gewöhnliche spitzige Form und ganz ähnliche Ausmaße hatten. Ihre Breiten variierten von 2,8-3 bis 3,4-3,6 m und die Tiefe von 1,6 bis 1,9-2 m. Bei der Grabung fand man lediglich zwei kleine Scherben und eiserne Schuhnägel. Bei den systematischen Begehungen sind jedoch auch einige Gegenstände zutage gekommen, die offenbar mit der Anwesenheit römischer Soldaten zusammenhängen. Neben einem deformierten kegelförmigen Lot und dem Fragment einer römischen Kniefibel ist es vor allem ein massiver bronzener Jochbeschlag mit durchbrochenem Zieransatz (Abb. 18). Aufgrund der Befundsituation und der Funde kann man die Lager in Vráble in die Zeit der Markomannenkriege datieren.

Die Umwehrgung des Lagers 2 und seine Änderungen und Umbauten sind Indizien, dass es sich sogar um ein Winterlager (*hiberna*) handeln könnte. Das größere Lager 1 wurde etwas später errichtet und an die Umwehrgung des Lagers 2 angebaut. Mit so einem großen und mächtigen Kontingent von mehreren tausend römischen Soldaten auf quadischem Gebiet kann man eher in der zweiten Phase der Markomannenkriege rechnen.

Fasst man die Ergebnisse der bisherigen archäologischen Untersuchungen zusammen, lässt sich sagen, dass fast alle bisher im Quadenland entdeckten temporären römischen Militäranlagen in die Kategorie der Feldlager (*temporary camps, field camps*) gehören. Das heißt, sie waren kurzzeitig, vielleicht nur für wenige Tage oder einige Wochen besetzt. Die Mehrheit dieser Lager war mit einem einfachen Graben geschützt. Die bisher einzige Ausnahme ist das Lager 2 in Vráble, das mit einem Doppelgraben geschützt wurde. Die meisten Lager haben einen gewöhnlichen rechteckigen Grundriss in der Form einer Spielkarte, mit einem Seitenverhältnis von 2:3. Die Tordurchlässe der größeren Lager wurden durch vorgeschobene Grabensperren (*tituli*) gesichert. Die Breite und Tiefe der Gräben scheint eher durch die militärische Funktion bzw. durch die Belegungsdauer oder den Bodenverhältnissen bedingt als durch die Größe der Anlagen. Spuren von Wehr- oder Torbauten aus Holz sind bislang nicht nachgewiesen. Ebenso fehlen bis jetzt Hinweise auf Innenstrukturen in den Lagern, wie etwa Abfallgruben, Herdstellen, Öfen oder andere Spuren, die auf feste Bauten rückschließen lassen.

Die Differenzierung der bisher entdeckten Lager in der Größe und in der Ausgestaltung der Umwehrgung ist sicher durch die unterschiedliche Funktion und Belegungsdauer bestimmt. Die Größe unterscheidet sich sehr stark. Sie reicht von weniger als 1 ha bis zur 50 ha. Dabei zeigen sich zwei deutliche Kategorien: die kleineren Lager für Hilfstruppen mit ein bis drei Hektar Fläche (Abb. 19: 1-9) und die großen Anlagen für mächtige Militärverbände oder ganze Armeen mit mehr als 20 bis zu 50 ha (Abb. 19: 12-15, 17, 18). Den Lagergrößen nach zu schließen, operierten die römischen Truppen auf quadischem Gebiet in sehr unterschiedlicher Stärke, von kleineren Abteilungen bis zu ganze Heeresverbänden. Für die Lager in Iža, das Lager 1 in Virt und die Lager in Vráble gibt es Hinweise, dass sie in die zweite, d. h. letzte Phase der Markomannenkriege gehören. Wann die anderen Anlagen im Verlaufe der Feldzüge entstanden, muss offen bleiben.

Die topographische Situierung der Lager deutet die Strategie, Taktik und Dynamik der militärischen Bewegungen und Operationen bei den Feldzügen an, wie auch ihre Richtung und Ziele (Abb. 20). In Radvaň nad Dunajom-Virt und Iža an der Donau befanden sich große Aufmarschbasen für den weiteren Vormarsch nach Norden. Die Römer nutzten offenbar die günstige Stelle an der Žitava-Mündung wiederholt zum Zusammenziehen von mehreren Truppenteilen und zur Lagerung der nötigen Vorräte nach dem Überqueren der Donau. Wahrscheinlich in der zweiten Phase der Markomannenkriege nutzten die Römer erneut die Trasse wie auch der Fluss Žitava zum Transport von Nachschub und errichteten am Südrand der heutigen Stadt Vráble dann ein Winterlager. Nach der Ankunft von einem noch größeren Militärkontingent diente dieser Platz als wichtige Basis für die Kontrolle und Operationen im weiteren quadischen Hinterland.

Die Lager in Závod und Suchohrad im Marchtal westlich der Kleinen Karpaten stehen offenbar in Zusammenhang mit den Feldzügen gegen die Markomannen. Sie konnten auch als Versorgungslager zur Sicherung des Transports und der Nachschubwege an wichtigen Furten dienen. Die großen Lager in Hviezdoslavov und Cífer-Pác liegen auf einer Vormarschrou-

te, ausgehend von Carnuntum östlich der Karpaten in Richtung Waagtal. Dort belegt die schon erwähnte Felsinschrift von Trenčín das Winterlager Laugaricio aus dem Jahr 179/180.

Die archäologischen Forschungen der letzten Jahre erbrachte ganz neue wichtige Erkenntnisse zu den römischen Expeditionen gegen die Quaden während der Markomannenkriege. Sie ergänzen erheblich die bruchstückhaften und unklaren literarischen Überlieferungen zu diesen bedeutenden historischen Ereignissen.

Übersetzt von Autor

PhDr. Ján Rajtár, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
949 21 Nitra
jan.rajtár@savba.sk